

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2021, 7: 4-51

İmâm Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi

Content Criticism of Early Critics in The Light of Imâm Muslim's Work Titled Kitâb at-Tamyeez

تقد المتن عند المتقدمين في ضوء كتاب التمييز للإمام مسلم بن الحجاج

Mehmet Ali Çalgan

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Adıyaman/Türkiye
Ass. Prof., Adıyaman University Islamic Sciences Faculty, Adıyaman/Turkey
mehmetcalgan@gmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-5780-5067

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received Date: 15.10.2021
Kabul Tarihi / Accepted Date: 11.12.2021
Yayın Tarihi / Published Date: 31.12.2021
Yayın Sezonu / Publication Date Season: Aralık / December
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5812446>

Atıf / Citation / اقتباس : Çalgan, Mehmet Ali. "İmâm Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi / Content Criticism of Early Critics in The Light of Imâm Muslim's Work Titled Kitâb at-Tamyeez". *HADITH* 7 (Aralık/December 2021): 4-51. doi.org/10.5281/zenodo.5812446.

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism has been detected.

انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

web: <http://dergipark.gov.tr/hadith> | <mailto:hadith.researches@gmail.com>

İmâm Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi

Dr. Mehmet Ali ÇALGAN

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Metin Tenkidi
Müslim
Kitâbu't-Temyîz
İllet

ÖZ

Bu makalede Müslim'in (öl. 261/875) hadis tenkidini uygulamalı olarak gösterdiği, öğretici bir gayeyle telif etmiş olduğu Kitâbu't-temyîz isimli ilâle eserinde başvurduğu ve erken dönem hadisçilerin ortak metodu olarak nitelediği metin tenkidi metodu incelenmiştir. Ayrıca bu eserdeki izah ve uygulamalar ışığında mütekaddim münekkidlerin hadis tenkid metodu ele alınmıştır. Kitâbu't-temyîz'de Müslim'in hadis metinlerini, neredeyse tüm metin tenkidi esaslarına dikkat ederek değerlendirdiği görülmektedir. İncelenen yirmi beş hadisin yirmi ikisinde metin tenkidi uygulanması oldukça dikkat çekicidir. Hadis metnindeki hatanın kaynağını muâraza (karşılaştırma) yöntemiyle araştıran Müslim, Şu'be, İbn Şihab gibi âlimlerin hadis rivayetlerindeki hatalarını tespit etmiş, böylece senedin sıhhatinin metnin sıhhatini garanti etmediğini göstermiştir. Günümüzde metin tenkidiyle alakalı çalışmalarda fazla dikkate alınmadığı görülen Müslim'in bu değerli eserinde, Sahîh-i Buhârî gibi önemli hadis kaynaklarında bulunan bazı hadislere metin tenkidi uygulandığı tespit edilmiştir. Müslim, eserinde takip ettiği yöntemin Şu'be, Abdurrahman b. Mehdî gibi hadisçilerin ortak yöntemi olduğunu bildirir. İllet, nekâret, teferrüd ve muhalefet gibi usul kavramlarını açıkça metin tenkidi kapsamında kullanan Müslim'in eseri, ilâle ve rical kaynaklarında geçen muhtasar tabirlerin arkasında yatan metin tenkidine ışık tutması yönüyle fevkalade önem arz etmektedir. Bu makalede muâraza-metin tenkidi ilişkisine ve Müslim'in vafettiği metodun Buhârî, İbn Hibbân gibi erken dönem ve Zehebî, İbn Kesîr ve İbn Hacer gibi geç dönem hadisçiler üzerindeki izdüşümüne de değinilmiştir.

Content Criticism of Early Critics in The Light of Imâm Muslim's Work Titled Kitâb at-Tamyeez

Keywords:

Hadîth
Content Criticism
Muslim
Kitâb at-Tamyeez
İlla

ABSTRACT

In this article, Muslim's content criticism method which he applied in his 'ilal work Kitâb at-Tamyeez that he wrote for didactic purposes and showed hadîth criticism in an applied way has been studied. In this work, it is observed that Muslim evaluates hadiths by taking into account nearly all of the content criticism principles. It is striking that out of twenty-five hadith which are examined, content criticism is applied in twenty-two. Muslim, who examined the source of the mistake in the text of the hadith using the comparison method, detected the mistake made by Shu'bah and Ibn Shihâb and thereby showed that the authenticity of the isnad does not guarantee the authenticity of the text. In Muslim's valuable work which seems to be not taken into account in content criticism related studies today, it is observed that hadiths in Works such as Şahîh al-Bukhârî are subject to content criticism. Muslim informs that his method in his work is the same as hadith scholars such as Shu'bah and Aḥmad ibn Ḥanbal. Muslim's work in which employs the concepts such as 'illa, munkar, contradiction openly in the context of content criticism is especially important since it sheds light on the content criticism that lies behind the short statements seen in the 'ilal and rijal studies. In this article, the relationship between muâraza-text criticism and the projection of the method described by Muslim on early period hadithists such as Bukhari and Ibn Hibban and on late period hadîthists such as Zahebî, Ibn Kathir and Ibn Hajar are also mentioned.

EXTENDED ABSTRACT

Content Criticism of Early Critics in The Light of Imām Muslim's Work Titled Kitāb at-Tamyeez

Muslim explained the methods of early ḥadīth critics in his work titled Kitāb at-Tamyeez of which some parts are lost today. Muslim informs that he shares the information in this book in order to teach people who would like to learn the methods of the ḥadīth scholars. Muslim lets us know that his method in this didactic book is not peculiar to himself but ḥadīth scholars such as Shu'bah also utilizes the same method in order to evaluate ḥadīth transmitters and their transmissions. According to Muslim, Kitāb at-Tamyeez is written in order to explain the mistakes which take place in the isnād and matn of the ḥadīth and how to detect this kind of mistakes. As far as we know, this work which is unique for its didactic purpose is extraordinarily valuable due to the explanations that Muslim provides about the methodology and the concrete examples in the book which allow us to understand the content criticism methods applied to the ḥadīth that lie beyond the concise judgements regarding the ḥadīth transmitters and their transmissions.

Kitāb at-Tamyeez contains an introduction which includes certain points regarding ḥadīth transmission and twenty five ḥadīth examples. Muslim finds out the mistakes in ḥadīth by comparison method and relates the various transmissions of the same ḥadīth and other ḥadīths in the same topic and explores contradiction cases. It is striking that out of twenty five ḥadīth which are examined, content criticism is applied in twenty two. Muslim makes use of various content criticism methods such as contradiction to the various transmissions of the same ḥadīth and other ḥadīths in the same topic, contradiction to reasoning, contradiction to companions' application, contradiction to the consensus of the scholars, contradiction of the ḥadīth that the transmitter relates to his own actions and ignorance about a topic about which everybody is supposed to know something. The book offers striking information due to the fact that the mistakes detected in the ḥadīth examples are largely found in the text rather than sanad and the various content criticism methods. Muslim's work also provides evidence contrary to the claim that the classic ḥadīth methodology does not allow for content criticism and content criticism was not carried out in practice. This is because Muslim who employs the concepts such as ʿilla, munkar, contradiction openly in the context of content criticism often made use of content criticism using the various methods for his aim.

The fact that the examples in Kitāb at-Tamyeez which are examined thoroughly are also found in other works but in a more concise format; and methods utilized in Muslim's book were also utilized by the important critics in the second and third centuries is a very important finding about ḥadīth scholars' systematic and comprehensive content criticism. The evaluation of a ḥadīth transmitter and his transmission which is examined by content criticism method in Muslim's book in

a concise manner in other books contradicts the claim that content criticism was not utilized by ḥadīth scholars. This result shows the necessity to better analyze the concise judgements in order to infer the purpose and meaning of such judgements. Muslim who examined the source of the mistake in the text of the ḥadīth using the comparison method detected the mistakes by Shu‘bah and Ibn Shihāb and thereby showed that the authenticity of the isnād does not guarantee the authenticity of the text. In Muslim’s valuable work which seems to be not taken into account in content criticism related studies today, it is observed that ḥadīths in works such as Ṣaḥīḥ al-Bukhārī are subject to content criticism.

Kitāb at-Tamyeez is a distinct work since it sheds light on the content criticism methods of the ḥadīth scholars and on the content criticism that lies behind the short statements seen in the ‘ilal and rijāl studies. It is a controversial issue whether the early ḥadīth scholars applied content criticism or not. In recent times many important studies have been carried out which indicate the content criticism efforts of both early and late ḥadīth scholars. Muslim as an early ḥadīth critic utilized these methods extensively and made use of various methodology concepts such as ‘illa, contradiction in this framework in relation with content criticism. Furthermore, the methods described by Muslim has also been employed by other ḥadīth scholars such as al-Bukhārī in a systematic and comprehensive way which shows that the claim that ḥadīth scholars did not place importance on content criticism has been refuted by the research findings.

ملخص موسع

نقد المتن عند المتقدمين في ضوء كتاب التمييز للإمام مسلم بن الحجاج

إن الإمام مسلم (ت 261-875) قد شرح طرق نقاد العصور الأولى في أثره الذي فُقد جزء منه والمسمى بكتاب التمييز. وفي هذا الكتاب بين الإمام مسلم لمن أراد معرفة طرق المحدثين كيفية تقييم المحدثين للرواية من خلال الأدلة التي استندوا إليها أثناء القيام بذلك. وقد بيّن مسلم في كتابه هذا أن الطريقة التي اتبعها لم تكن خاصة به وإنما هي طريقة قُيِّمت بها روايات ورواة من قبل محدثين مثل شعبة بن حجاج وعبد الرحمن بن مهدي ويحيى بن سعيد القطان وسفيان بن عيينة. فكتاب التمييز الذي يهتم بالعلل هو وفق عبارة مسلم: أُلِّف لشرح العلل الموجودة في نصوص وإسناد الأخبار المنكرة وكيفية فهمها بشكل موسع. وبفضل الأمثلة التطبيقية الموجودة في هذا الكتاب والإيضاحات حول الأصول التي أملاها مسلم في هذا الكتاب الذي لا نعرف مثيلاً له من هذا الوجه أضحى مرجعاً يُمكننا من خلاله فهم طرق نقد النص الموجودة؛ في عمق الأحكام المختصرة المعطاة للروايات والرواة في مراجع العلل والرجال كما بات يحمل أهمية عظمى من هذا الوجه.

ويتضمن كتاب التمييز الذي فُقد جزء منه مقدمة تُشرح فيها بعض الأمور حول روايات الأحاديث وأمثلة خمسة وعشرين حديثاً. وقد وجد مسلم علل الأحاديث عبر طريقة المعارضة ولهذا الغرض فقد لفت الانتباه إلى أحوال التفرد أو المعارضة في المتن والسند عبر نقل روايات مختلفة للحديث ذاته أو للأحاديث التي تشترك في نفس الموضوع. وبشكل غريب فإن مسلم الذي قام بنقد متن اثني وعشرين حديثاً من خمسة وعشرين حديثاً حللها قام في كتابه بالتطرق لمعايير أخرى في نقد المتن مثل تعارض الحديث الواحد في روايات متعددة أو تعارض الروايات في

الموضوع ذاته بالإضافة للتعارض العقلي والتعارض التطبيقي له من قبل الصحابة وفساد معنى النص أو عدم فهمه أو تعارضه مع إجماع العلماء أو عدم الإلمام بمواضيع مهمة تتعلق به على الرغم من صحته (عموم البلوى) أو تعارض عمل راوي الحديث مع ما نقله من الأحاديث. وعلى عكس الادعاءات التي تقول بوجود علة بنسبة كبيرة وفقاً للمتن وإملائه لمعلومات ملفتة للنظر في كتابه من ناحية نقد المتن أو ابتعاده عن أصول النقد التقليدية ولم يتم نقد النص بطريقة عملية فإن هناك ما يثبت عكسها في ذلك الكتاب. لأن مسلم الذي استعمل مفاهيم المنكر والتفرد والمعارضة بشكل مباشر في نقد النص قام بنقد مكثف للمتن عبر الالتزام بمبدأ نقد المتن في معظم النصوص.

إن وجود الأمثلة المشروحة باستفاضة في الكتاب في مراجع العلة والرجال بشكل مختصر واستخدام الطريقة الواردة في الكتاب من قبل النقاد الكبار في القرنين الثاني والثالث الهجري دليل مهم على ما قام به المحدثون الذين نحن في معرض الحديث عنهم من نقد للمتن بطريقة منظمة وشاملة. إن القيام بتقييم رواية نُقدت في هذا الكتاب وتقييم أحمد بن حنبل الذي حُطّي في هذا الكتاب بشكل مختصر في مراجع العلة والرجال لا يثبت أن نقد المتن لم يرد في كتب العلة والرجال وعلى العكس من ذلك يظهر ضرورة قراءة المعاني والمقاصد للتعبير ذات المعنى والمستخدم في المراجع بأبحاث دقيقة للغاية بشكل أكثر دقة وبانتهاء أكبر. ومن الملفت للانتباه وجود نقد لأكثر من سند ورواية في الكتب الستة بما فيها صحيح البخاري. وبسبب هذه الخصائص فإن كتاب التمييز هو أثر ينير الطريق لفهم إجراءات نقد المتن لدى المحدثين وطرق تقييم الرواة والروايات كما أنه عمل استثنائي يمكننا من فهم مواضيع غير واضحة المعالم في مراجع أخرى.

فموضوع نقد المتن من قبل المحدثين في العصور الأولى هو محط للخلاف. وفي الآونة الأخيرة وبالإضافة للأعمال المهمة جداً والتي تناولت تطبيقات عملية لنقد المتن للمحدثين في العصور الأولى وما بعدها فإننا عندما

نتصفح هذا الأثر لمحدث مهم مثل مسلم من محدثي العصور الأولى نرى أن تطبيق هذه الطريقة في النقد التي قال عنها بأنها طريقة المحدثين العامة أمر مهم للغاية بشكل مكثف في الكتب الستة بما فيها صحيح البخاري. وفي هذا الصدد فإن استعمال مسلم لمصطلحات تتعلق بنقد النص مثل العلة والمنكر والتفرد والمعارضة و استعمال الطريقة التي وصفها مسلم من قبل محدثين مثل البخاري وابن حبان في العصور الأولى أو من قبل الذهبي وابن كثير وابن حجر بشكل منتظم تنسف ادعاءات أن المحدثين لم يولوا أهمية كافية لنقد المتون.

Giriş¹

İmam Müslim (öl. 261/875) hadis ilminin önde gelen âlimlerinden birisi olarak başta *Sahîhi* olmak üzere rical sahasında yazdığı diğer eserleriyle de tanınmaktadır.² Bir kısmı kaybolmuş olan *Kitâbü't-Temyîz* isimli eserinde erken dönem hadis münekkitlerinin metotlarından bahsetmiştir. Müslim bu kitaptaki bilgileri hadisçilerin metodunu öğrenmek isteyenlere onların râvilerle hangi kriterlere göre not verdiklerini göstermek için paylaştığını kaydeder.³ Müslim öğretici bir eser olan kitapta anlattığı metodun kendine özgü olmadığını, Şube b. Haccâc (öl. 160/776), Abdurrahman b. Mehdi (öl. 198/813-14), Yahya b. Said el-Kattân (öl. 198/813), Süfyan b. Uyeyne (öl. 198/814) gibi muhaddislerin de rivayet ve râvileri aynı metotla değerlendirdiğini belirtir.⁴ Bir ilel kitabı olan *Kitâbü't-Temyîz*, Müslim'in ifadesine göre hatalı nakledilmiş haberlerin sened ve metinlerinde yer alan illetlerini ve bunların nasıl bulunacağını geniş bir şekilde şerh etmek için yazılmıştır.⁵ Bu yönüyle bilebildiğimiz kadarıyla başka bir benzeri olmayan eser, gerek Müslim'in hadis tenkidine dair yaptığı izahlar, gerekse eserde yer alan uygulamalı örnekler sayesinde, ilel ve rical kaynaklarında rivayetler ve râviler hakkında verilen muhtasar hükümlerin arka planında yatan metin tenkidi yöntemlerini anlamamıza imkân veren ve bu açıdan fevkalade önem taşıyan bir kaynak durumundadır.

Günümüze ulaşan haliyle *Kitâbü't-Temyîz*'de hadis tenkidiyle alakalı bazı hususların anlatıldığı bir mukaddime ve yirmi beş tane hadis incelemesi mevcuttur. Müslim, hadislerin illetlerini muâraza metoduyla bulmakta, bu amaçla aynı hadisin farklı rivayetlerini ve aynı konudaki diğer hadisleri naklederek sened ve metinde teferrüd/muhalefet durumlarına dikkat çekmektedir. İlginç bir şekilde incelediği yirmi beş hadisin yirmi ikisinde metin tenkidi yapan Müslim, bu amaçla aynı hadisin farklı rivayetlerine ve aynı konudaki diğer hadislerle aykırılık yanında akla aykırılık, sahabe uygulamasına aykırılık, metnin manasının doğru anlaşılabilmesi, âlimlerin ittifakına aykırılık (icmâya aykırılık); doğruluğu halinde bilinmesi gereken önemli bir konunun (umûmü'l-belvâ) kimse tarafından bilinmemesi ve râvinin amelinin, naklettiği hadise aykırı olması gibi diğer metin tenkidi kriterlerine

¹ Bu makale 5-7 Kasım 2021 tarihlerinde Diyarbakır'da düzenlenen Güncel Hadis Meseleleri ve Babanzâde Ahmed Naîm isimli sempozyumda sunulan ve özeti yayımlanmış olan "Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'inde Metin Tenkidi" başlıklı tebliğin geliştirilmiş halidir. Makaleyi okuma nezaketi gösteren ve katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet Eren ve Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk Akpınar'a müteşekkirim.

² Müslim'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Yaşar Kandemir, "Müslim b. Haccâc", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 13 Ekim 2021); Dilek Tekin, "Müslim ve el-Câmiu's-Sahîh'i Üzerine", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 49-68; Mustafa Taş, "İmâm Müslim'in İlmî Kişiliği ve Yayımlanan Üç Eseri Çerçevesinde Ricâl İlmindeki Yeri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (2018/2), 353-369; Hamza b. Abdullah Melîbârî, *Abkariyyetu'l-İmâm Müslim fi Tertîb Ehâdis Müsnedihi's-Sahîh* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997).

³ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Kitâbu't-Temyîz*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kâhire: el-Fâruku'l-hadîse li't-tibâa, 2008), 154.

⁴ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 42.

⁵ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 59. Ayrıca Müslim, kitabının girişinde hadis sanatını bilmeyen bazı insanların bu konuda ileri geri konuştuklarını, bu kitabında hatalı bazı hadislerin izahını geniş biçimde yaparak (بيِّنَان شَاف) bu hataların nasıl anlaşılacağını açık biçimde göstereceğini beyan eder. Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 37.

de eserinde başvurmuştur. İncelediği örneklerde illetlerin senede nispetle yüksek oranda metinde bulunması ve kullandığı metin tenkidi kriterleri yönüyle eser, çarpıcı bilgiler sunmakta ve klasik hadis usulünün metin tenkidine izin vermediği, pratikte de metin tenkidinin hiç veya yeterince yapılmadığı yönündeki iddiaların aksine epeyce veri barındırmaktadır. Zira münker, illet, teferrüd ve muhalefet kavramlarını daha çok metin tenkidi kapsamında kullanan Müslim, eserinde birçok metin tenkidi prensibini işleterek yoğun biçimde metin tenkidi yapmıştır.

Eserde genişçe incelenen örneklerin diğer ilel ve rical kaynaklarında muhtasar biçimde yer alması ve aynı metodun hicrî 2. ve 3. asırların önde gelen münekkitleri tarafından da kullanılması, söz konusu hadisçilerin metin tenkidini sistematik ve kapsamlı biçimde yaptıklarına dair önemli bir bulgudur. Eserde metin tenkidi uygulanan bir rivayetin ve hatalı görülen bir râvinin Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'i gibi ilel ve rical kaynaklarında daha muhtasar ifadelerle değerlendirilmesi, ilel/rical eserlerinde metin tenkidinin yer almadığı tezini yanlışlamakta, bilakis daha titiz çalışmalarla bu kaynaklarda kullanılan özlü tabirlerin mana ve maksatlarının dikkatli kavranması gereğini göstermektedir.⁶ Eserde *Sahîh-i Buhârî* dahil olmak üzere *Kütüb-i Sitte*'de yer alan bir çok rivayete Müslim tarafından önceden metin tenkidi yapılması dikkat çekicidir. Bu özellikleri sebebiyle, *Kitâbü't-Temyîz* muhaddislerin metin tenkidi faaliyetlerine ve rivayetleri/râvileri değerlendirme yöntemlerine ışık tutan, diğer kaynaklarda muhtasar ve kapalı biçimde yer alan hususları daha iyi anlamamıza imkân sağlayan müstesna bir çalışmadır.

Erken dönem muhaddislerin metin tenkidi yapıp yapmadıkları ihtilafı bir konudur.⁷ Mesela Hayri Kırbasoğlu metin tenkidi prensiplerinin *Kütüb-i Sitte* gibi ilk dönem hadis musannefatına uygulandığına ve bu eserlerin müelliflerinin tenkit anlayışlarında metin tenkidinin önemli bir yer tuttuğuna dair bilimsel bir çalışmanın ortaya konulmadığını dile getirmektedir.⁸ Son zamanlarda gerek erken dönem gerek sonraki dönem hadisçilerinin metin tenkidi uygulamalarını konu eden önemli çalışmalar⁹ yanında, Müslim gibi önde gelen bir erken dönem hadisçisinin incelediğimiz bu

⁶ Bazı böyle çalışmalar için bk. Halid b. Mansur ed-Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâ'il-cerhi ve't-ta'dil* (Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007); Muhittin Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250; Nâsiruddîn Mazhari, "Cerh ve Ta'dil Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 16/1 (2018), 147-160. Durays, eserinin mukaddimesinde bu çalışmayı, Dumeynî'nin ilel ve rical kitaplarında metin tenkidi yapılmadığı iddiasına cevap olarak hazırladığını belirtir.

⁷ Örneğin, Türcan erken dönem hadisçilerin metin tenkidi yapmadıklarını iddia etmekte ve neden yapmadıklarını çeşitli argümanlarla izah etmeye çalışmaktadır. Benzer iddia ve argümanlar Ayaz tarafından da dile getirilmiştir. bk. Zişan Türcan, "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2019), 299-316; Hacer Ayaz, "Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (2021), 325-367. Çalışmamızdaki bulgular, bu iddia ve argümanların yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır.

⁸ Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 49.

⁹ Çalışmamızın "Müslim'in Metin Tenkidi Metodunun Diğer Hadisçilerce Kullanımı" başlıklı kısmında bu çalışmaların bir kısmını tanıtacağız.

eserinde ortaya koyduğu ve hadisçilerin genel metodu olduğunu ifade ettiği metin tenkidi yöntemleri ve bunların eserinde *Sahih-i Buhârî* dâhil olmak üzere *Kütüb-i Sitte* hadislerine yoğun bir şekilde uygulanması, bu kapsamda illet, nekâret, teferrüd, muhalefet gibi kavramları metin tenkidi ile bağlantılı şekilde kullanması, ayrıca Müslim'in vafettiği metodun gerek Buhârî (öl. 256/870) ve İbn Hibbân (öl. 354/965) gibi erken dönem, gerekse Zehebî (öl. 748/1348), İbn Kesîr (öl. 774/1373) ve İbn Hacer (öl. 852/1449) gibi geç dönem hadisçiler tarafından sistematik bir şekilde uygulanması, muhaddislerin metin tenkidine gereken önemi vermediğine dair iddiaları dayanaksız kılmaktadır.

Kitâbü't-Temyîz'i inceleyen iki yüksek lisans tezi ve bir makale mevcuttur. Bu çalışmalar hakkında kısaca bilgi vermek ve çalışmamızın nasıl bir boşluğu doldurmayı hedeflediğini izah etmekte fayda olacaktır. Mustafa Taş *Kitâbü't-Temyîz*'deki hadislerin yirmi biri üzerinde durmuş, ancak ne genel olarak kitap ne de özelde hadisler hakkında metin tenkidi ile ilgili hususları yeterli seviyede incelemiştir.¹⁰ Muhammet İkbâl Aslan ve Mehmet Çilek tarafından hazırlanan yüksek lisans tezleri¹¹ ise eser hakkında önemli bilgi ve tahliller sunan, çeşitli yönlerden birbirini tamamlayan emek mahsulü araştırmalardır. Aslan'ın tezinde eserdeki belli hadisler titiz bir şekilde incelenmiş, muâraza ve Müslim'in eserindeki tenkit metodu hakkında oldukça derinlikli tahliller yapılmış olmakla beraber eserin metin tenkidi yönüne temas edilmemiş, kullanılan metin tenkidi kriterlerine dikkat çekilmemiştir. Hâlbuki yukarıda belirtildiği üzere, mezkûr eserin metin tenkidi bakımından kıymeti fevkaladedir. Çilek'in tezinde eserdeki tüm hadisler oldukça detaylı biçimde incelenmiş, bu hadisler hakkında gerek il ve rical kaynaklarında gerekse sonraki dönemlere ait hadis ve fıkıh kaynaklarında yer alan değerlendirmelere yer verilmiş, eserin metin tenkidi yönüne de kısmen temas edilmiştir. Ancak yukarıda bahsi geçen ve Müslim'in eserinde kullandığı metin tenkidi kriterlerinden akla aykırılık, metnin manasının bozuk olması ve anlaşılabilmesi, doğruluğu halinde bilinmesi gereken önemli bir konunun (umûmü'l-belvâ) kimse tarafından bilinmemesi ve râvinin amelinin naklettiği hadise aykırı olmasına değinilmemiş, ayrıca, Müslim'in metin tenkidi ile bağlantılı olarak kullandığı illet, münker, teferrüd gibi kavramların dikkatli bir tahlili yapılmamıştır. Biz bu çalışmamızda *Kitâbü't-Temyîz*'in özellikle metin tenkidi yönünden tahlilini yapmayı, bunu yaparken Müslim'in kullandığı metodun ve kavramların metin tenkidi ile alakasını ve incelediği örneklerde metin tenkidinin uygulanış tarzını daha detaylı incelemeyi hedeflemekteyiz.

Hamza el-Melîbârî, erken dönem münekkidlerin hadis tenkid metodunu izah ederken Müslim'in *Kitâbü't-Temyîz*'de sunduğu teorik izahları ve dört metin tenkidi uygulamasını,

¹⁰ Mustafa Taş, "Müslim'in Kitâbü't-Temyîz Adlı Eserinde Hadis Tenkit Örnekleri", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 10/19 (2017), 127-139.

¹¹ Muhammet İkbâl Aslan, *Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i ve hadis ilmi açısından değerlendirilmesi* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Mehmet Çilek, *İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz adlı eseri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

açıklamalarına esas almıştır.¹² Bu durum da *Kitâbü't-Temyîz*'in, mütekaddim muhaddislerin sadece metin tenkidi anlayışlarını değil, genel olarak hadis tenkid (tashih ve ta'lîl) metodlarını anlamada önemine işaret etmektedir.

Çalışmanın birinci kısmında erken dönem münekkidleri tarafından kullanılan muâraza metodunu ve bu metodun metin tenkidi ile ilişkisini, Müslim'in izah ettiği tenkit metodunun diğer hadisçilerce kullanımını ve Müslim'in eserinde metin tenkidiyle bağlantılı olarak kullandığı kavramları inceleyerek *Kitâbü't-Temyîz*'in metin tenkidi açısından önemini ve bu eserde yapılan izahlar ışığında erken dönem hadisçilerinin râvileri ve rivayetleri tenkid/temyîz metodunu ortaya koymaya çalışacağız. İkinci kısımda ise eserde yer verilen hadisler Müslim'in yaptığı metin tenkidi açısından tek tek incelenecektir.

1. *Kitâbu't-Temyîz*'de Verilen Teorik Bilgiler Işığında Mütekaddimûn'un Hadis Tenkid Metodu

1.1. Muâraza-Metin Tenkidi İlişkisi

Erken dönem hadis münekkitleri bir rivayeti değerlendirirken incelemeye önce râviden değil, rivayetin kendisinden başlamışlardır. Zira müteahhirûn hadisçilerin aksine, mütekaddimûn hadisçilerin ellerinde râviler için verilmiş, onların adalet ve zabtına dair hazır hükümler yoktur. Onlar kendileri bu hükümleri râvilerin rivayetlerini inceleme sonucunda tespit etmişler, bir anlamda herşeye sıfırdan başlamışlardır.¹³ Mütekaddimûn hadisçilerin ellerindeki tek malzeme kendilerinin muâraza (karşılaştırma) metodunu kullanarak inceleyecekleri merviyattır. Bu noktaya işaret eden Müslim, hadisçilerin hadis sanatını yani sahih ve sakim hadisi tanımayı bilmelerinin sebebini râvilerin merviyâtına vakıf olmalarına bağlar (لانهم الحفاظ لروايات الناس). Müslim, işte bu merviyâta dayanarak hadisçilerin râvileri tanıdıklarını ve temyiz ettiklerini (sika ile zayıfı birbirinden ayırdıklarını) ve onların cerh ve tadildeki konumlarını bu şekilde belirlediklerini belirtir.¹⁴

Müslim'in *Kitâbu't-temyîz*'de sarf ettiği şu sözleri erken dönem hadisçilerinin hadisleri tenkid metodunu oldukça öz ve açık bir şekilde yansıtmaktadır: “Bu rivayetleri bir araya getirerek ve birbirleriyle mukayese ederek onların sahihi sakiminden temyiz edilir ve aynı zamanda zayıf râviler ile karşıtı olan hafız râviler ortaya çıkar.” (فبجمع هذه الروايات ومقابلة بعضها ببعض تميّز صحيحها من سقيمها وتبين)¹⁵ Bu ifadeler Şu'be, Abdurrahman b. Mehdi, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Buhârî, Müslim gibi erken dönem hadis münekkitlerinin rivayetleri ve râvileri nasıl temyiz ettiklerini, hadisleri nasıl tenkid ettiklerini anlamak için anahtar görevi görmekte ve büyük önem arz

¹² Hamza b. Abdullah Melibârî, *Nazarât Cedîdet fi Ulûmi'l-Hadîs* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 85-94 (“Menhecû't-tashîh ve't-ta'lîl inde'l-mütekaddimîn” başlıklı bölüm).

¹³ M. Mustafa A'zamî, *Menhecû'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn neş'etuhu ve târihu* (Riyad: Mektebetu'l-kevser, 1990/1410), Mukaddime.

¹⁴ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 154. Mahir el-Fahl da erken dönem münekkidlerin merviyât bilginde sahip oldukları yetkinliğe ve bunun hadislerdeki hataları tespitteki önemine işaret eder. bk. Mâhir b. Yasin el-Fahl, “Tebâyün menhecî'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tashîh ve't-ta'lîl”, *Mecelletü'l-hikme*, 36 (2008), 88-89, 91.

¹⁵ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 132.

etmektedirler.¹⁶ Müslim'in bu ifadeleri ve *Kitâbu't-temyîz*'deki tahlil ve tenkidleri, erken dönem hadisçilerinin hadis tenkidinin sadece senede dayanmadığını, bilakis sened ve metni birlikte dikkate aldığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, onların metodunun senedlerin mukayesesi yanında aslında büyük oranda hadis metinlerinin de mukayesesi yoluyla metin tenkidine dayandığını,¹⁷ aynı zamanda hatalı buldukları metindeki problemin kaynağı olan râviyi tespit ederek bu râvi hakkında bir değerlendirmede bulduklarını, diğer bir deyişle metindeki hatayı senede de irca ettiklerini söyleyebiliriz. Erken dönem hadisçilerinin tenkit metodu ana hatlarıyla bu şekildedir.

Metindeki hatayı senede irca etmek oldukça işlevsel bir metottur. Zira bu şekilde aynı râvinin diğer rivayetlerini incelerken yapılacak değerlendirmelerde kullanılması elzem olan çok kıymetli bir bilgi zayi edilmemekte, muhafaza edilmiş olmaktadır.¹⁸ Çünkü muâraza işlemi sonucunda hatanın kaynağı olarak görülebilecek birden fazla râvi söz konusu olduğu zaman hangi râvinin hatanın sorumlusu olduğuna karar vermekte, önceden bu râvi hakkında yapılan değerlendirmeler belirleyici

¹⁶ Râvi değerlendirmelerinin rivayetleri üzerinden yapıldığına dair tespitler bu konuda çalışmaları olan, A'zamî, Selefi, Melîbârî, Durays, Saîdî, Mazharî, Özçelik, Kesgin, Karagözoğlu, Turhan, Topgül gibi hadisçilerce yapılmıştır. bk. A'zamî, *Menhecu'n-nakd*, Mukaddime; Muhammed Lokman es-Selefi, *İhtimâmu'l-muhaddisîn bi nakdi'l-hadîs seneden ve metnen* (Riyad: Dâru'd-Dâî li'n-neşr, 1420), 330; Hamza b. Abdullah Melîbârî, *Nazarât Cedîde fî Ulûmi'l-Hadîs* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 98; Halid b. Mansur Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fî'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl* (Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007); Hasan Fevzî Hasan Saîdî, *el-Menhecu'n-nakdî inde'l-mutekaddimîn mine'l-muhaddisîn ve eseru tebyûni'l-menhec* (Kâhire: Câmiatu Ayn Şems, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 422; Mazharî, "Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkîdi Örnekleri", 160; Harun Özçelik, "Mevzû Hadisleri Tesbitte Metod Farklılıkları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2004), 223-224; Muhammed Enes Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019); Salih Kesgin, *Hadisleri Anlama Sorunu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2016), 91, 132, 256; Fikret Özçelik, *Rivayet Bağlamında Râvi Tenkidi -Şarhî Cerh Ta'dîl-* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2021); Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 81; Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Raviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 125. Topgül'ün kıymetli çalışması râvilerin gerek zabt gerekse adaletlerinin değerlendirilmesinde rivayetlerinin oynadığı rolü oldukça kapsamlı ve ikna edici bir şekilde incelemiştir. Bilhassa muâraza metodunu izahı ve temellendirmesi oldukça sistematik ve kapsamlı olması yönüyle hayli kıymetlidir ve pek çok eserin titiz bir araştırmasını gerektirmiştir. Müslim'in incelediğimiz eseri, muâraza ile ilgili gerek içerdiği teorik izahları gerek uygulamalı örnekleri yönüyle oldukça önemli bilgileri bu kadar derli toplu ve berrak sunması açısından fevkalade değerlidir. Zira ilel ve rical kaynaklarında yer alan konuyla ilgili bilgiler hem dağınık hem de daha muhtasardır. Topgül'ün erken dönem hadis tenkid metodunu anlamak için bu dağınık ve muhtasar bilgileri bir araya getiren ve bunları dikkatli bir şekilde tahlil eden çalışması, aynı zamanda Müslim'in eserinin kıymetini iyice ortaya çıkarması bakımından da önemlidir.

¹⁷ Muâraza (hadis senedlerinin ve metinlerinin mukayesesi) ile metin tenkidinin ilişkisi aşağıda daha geniş biçimde ele alınacaktır. Erken dönem münekkidlerin bu metodu sonraki dönem muhakkik âlimler tarafından da kullanılmıştır.

¹⁸ Metindeki hatayı senede irca etmenin doğru anlaşılması hakkında şu örnek faydalı olabilir. Müslim *Kitâbü't-Temyîz*'de incelenen bir örnekte "Zührî metinde vehm etti" demektedir. Bu durumda illetin senedde değil, metinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ancak metindeki bu hatayı yapan kişi elbette seneddeki râvilerden birisi olmak zorundadır ki bu durumda hatadan sorumlu kişi Zührî'dir. Bu durum, illetin senedde olduğu yahut yapılan tenkidin sened/râvi merkezli olduğu mânasına gelmez. Diğer bir ifadeyle, hata yapanın senedde olması ile yapılan hatanın senedde olması farklı mâna taşımaktadır. Bunların ilki, senedde olsun metinde olsun, yapılan hatanın sorumlusunun seneddeki bir râvi olduğunu ve dolayısıyla hatanın senede irca edilebileceğini ifade ederken ikincisi senedle ilgili bir hatanın/illetin söz konusu olduğunu ifade etmektedir. İlel kitaplarında izlenen yol, önce senedde ya da metindeki illeti tespit etmek, sonra da hatadan sorumlu râviyi tespit etmek, yani hatayı senede irca etmektir. Anlaşıldığı üzere, hatayı senede irca etmek, illetin senedde olduğu anlamına gelmemektedir.

olmaktadır.¹⁹ Şayet metindeki hata senede irca edilmemiş olsa, sadece metin tenkidi yapılmış olacak, ancak hata yapan râvinin başka sorunlu rivayetlerinin gözden kaçma ihtimali doğacaktır.²⁰ Dolayısıyla, bir râvi hakkında rivayetleri incelenmek suretiyle zamanla bir not/hüküm oluşmakta, bu not metinleri hatalı bulunan başka rivayetlerin incelenmesi sırasında bir yandan hatanın sorumlusu olan râviyi tespit etmek üzere değerlendirilmekte, bir yandan da güncellenmiş olmaktadır.

Hadisçilerin metodunun dinamik yapısını gösteren bu hususu basit bir örnekle anlatmak gerekirse, 100 adet rivayeti bulunan bir râvi bu rivayetlerden 50 tanesinin metinleri incelenerek çok hata yaptığı görüldüğü için zabt seviyesi on üzerinden dört olarak değerlendirilmiş olsun. Yine 100 adet rivayeti bulunan bir başka râvi de bu rivayetlerden 50 tanesinin metinleri incelenerek az hata yaptığı görüldüğü için zabt seviyesi on üzerinden sekiz olarak değerlendirilmiş olsun. Bu iki râvinin senedinde beraber yer aldığı yeni bir rivayet (ikisi için de 51. rivayet) incelenirken bu rivayetin de metni sorunlu bulunursa ve sorunun bu iki râviden birisinden kaynaklandığı düşünülürse (örneğin, metninde hata saptanan tarik üzerinde birbirlerinden nakilde buldukları için), hatanın zabtı kötü olan ilk râviden kaynaklandığı daha kuvvetli bir ihtimal olarak belirir ve bu râvinin zabt notu güncellenerek dörtten üçe düşer. Aslında hadis münekkidi açısından rivayetler böyle peş peşe değil bazan toplu olarak da öğrenilebilir ve daha karmaşık bir süreç söz konusu olur. Ancak sistemin dinamik yapısı ve işleyişi hakkında bir fikir vermesi açısından böyle basit bir örnek faydalı olabilir. Bu basit örnek şu önemli noktayı da göstermektedir ki, zamanla oluşan zabt notundan mütekaddimun hadisçiler sened tenkidinde de istifade edebilmektedirler. Hatta müteahhirun hadisçiler bu notları hazır buldukları için hadislerin sıhhatini belirlemede büyük oranda bu hazır notlara dayandıkları intibası edinilmektedir. Ancak görüldüğü üzere, erken dönem hadis münekkitleri bu notları hazır bulmamışlar, kendileri bu notları rivayetlerin hem senedlerini hem de metinlerini inceleyerek ve seneddeki/metindeki hatayı senede irca ederek vermişlerdir. Dolayısıyla, erken dönem hadis münekkitleri için asıl olan sened ve metinlerin mukayesesi olmuş, bu sayede râvilere notlar verilmiş ve bu notlar oluştuğu sened tenkidi de, metin tenkidine yardımcı olmak üzere, yapılabilmektedir.

Muâraza metodu ile sadece metindeki bir hata değil, seneddeki bir hata da tespit edilebilmektedir. Zira aynı hadisin farklı metinleri mukayese edildiği gibi, senedler de mukayese edilebilmektedir. Bunun neticesinde yine hatanın sorumlusu olan râvinin zabt notu güncellenmekte ve bu zabt notu yeni bir muâraza işlemi hatanın senede ircasında gerekirse değerlendirilebilmektedir. Elbette metinde çok hata yapan, zabt derecesi düşük bir râvinin senedde de hata yapması tabiidir. Ancak, Müslim'in eserinde incelediği 25 hadisin 22 tanesinde, diğer bir ifade ile nerdeyse yüzde doksanda, incelenen rivayetlerin metinlerinde hata tespit edilmekte ve metin

¹⁹ *Kitâbu't-Temyiz'* de 15. ve 17. hadislerde bu durum söz konusu olup ayrıntılı bilgi için bk. Aslan, *Müslim'in Kitâbu't-Temyiz'i ve hadis ilmi açısından değerlendirilmesi*, 77-80.

²⁰ Metindeki hatanın senede ircasında gözetilen çeşitli amaçlar için bk. Murat Kaya, "Mevzûat Edebiyatında Metin Tenkid Faaliyetleri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 89.

tenkidi yapıldığı görülmektedir. Müslim'in eserine aldığı rivayetlerin bir ölçüde illetli hadislerin genelini yansıttığı düşünülürse ki metninde hata olduğu sonucuna vardığı rivayetler ilginç bir şekilde *Sahîh-i Buhârî* dahil olmak üzere *Kütüb-i Sitte* ve *Sahîh-i İbn Huzeyme* gibi muteber hadis musanneflerinde yer aldığı gibi Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *İlel'i*, İbn Ebî Hatim'in (öl. 327/938) *İlel'i*, Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebir'i* gibi ilel ve rical kaynaklarında da yer almaktadır²¹, erken dönem hadisçilerinin, metin tenkidini sanılandan daha yoğun bir şekilde kullandıkları ortaya çıkar.²²

Müslim'in yukarıda bahsettiği ve incelediğimiz eserinde kullandığı muâraza metodunun işleyişini ve metin tenkidi ile alakasını yine basit bir örnek üzerinden görmek mümkündür. Muâraza metodunun en basit şekli aynı hadisin farklı rivayetlerini birbiriyle mukayese etmektir.²³ Bir hadisin yirmi farklı rivayeti arasında metni diğerlerinininkine muhalefet eden bir rivayet olduğu düşünülürse eşyanın tabiatı gereği, bir sözü işitenlerin çoğunun yanlışta ittifak etmeleri beklenmeyeceğinden dolayı, metni aykırı olan rivayetin hatalı olduğu sonucuna varılır. Nitekim, sünnete/sahih hadislerle arz ismi verilen metin tenkidi kuralının özü de bu düşünceye dayanır.²⁴ Müslim de bu gerçeği şu sözlerle ifade etmiştir: "İki rivayetten sahih olanı, hafız bile olsa tek kalanınki değil, hafızlardan oluşan çoğunluğa ait olanıdır." (أَنَّ الصَّحِيحَ مِنَ الرَّوَايَاتِ مَا حَدَّثَ الْجَمَاعَةُ مِنَ الْحَفَازِ دُونَ الْوَالِدِ الْمُنْفَرِدِ وَإِنْ كَانَ حَافِظًا)²⁵ Dikkat edilirse, hafız olan bir râvinin de hatası mümkün görülmektedir. Metni diğer rivayetlerinkine aykırı olan rivayette aynı zamanda diğer metin tenkidi esaslarına aykırılıklar olması da mümkündür. Mesela Müslim, akla aykırılık²⁶, sahabe uygulamasına aykırılık, aynı konudaki başka hadislere aykırılık, metnin manasının anlaşılabilmesi²⁷, âlimlerin ittifakına (اتفاق العلماء)²⁸ aykırılık (icmâya aykırılık); doğruluğu halinde bilinmesi gereken önemli bir konunun (umûmü'l-belvâ)²⁹ kimse

²¹ Çalışmamızın hacmi sebebiyle bu konuda nispeten kısıtlı oranda bilgi verebildik, incelenen rivayetlerin yer aldığı kaynaklar konusunda detaylı bilgi için Çilek ve Aslan'ın mezkûr çalışmalarına bakılabilir.

²² Müslim'in bu eserinde bu kadar çok metin tenkidinin bulunması hakkında değerlendirme çalışmamızın ikinci kısmının sonunda yer almaktadır. Çalışmamızda diğer ilel kitaplarında bulunan bazı sarîh metin tenkidi örneklerine de yer verilmiştir. Ayrıca, ilel ve rical kitaplarındaki muhtasar ifadelerin metin tenkidine delâleti konusu da çalışmada ele alınmıştır.

²³ Muâraza metodu hakkında daha geniş bilgi için bk. A'zamî, *Menhecû'n-nakd*; İbrahim b. Abdillâh Lâhim, *Mukârenetü'l-Merviyât* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2013); Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*; Aslan, *Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i ve hadis ilmi açısından değerlendirilmesi*; Ahmed Ökdem, *Hadis tenkidinde tariklerin karşılaştırılmasının kuralları* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

²⁴ Sünnete arz metodu hakkında geniş bilgi için bk. Nevzat Aydın, *Hadisin Tespit ve Tenkidinde Sünnete Arz'ın Fonksiyonu* (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

²⁵ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 42. Müslim, aynı yerde Şu'be, Süfyan b. Uyeyne, Yahya b. Saîd, Abdurrahman b. Mehdî ve hadis ilminin diğer öncülerinin bu şekilde hareket ettiklerini belirtir.

²⁶ Müslim, incelediği bir haber hakkında imkansız bir haber (خبر محال) der. Bk. Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 76.

²⁷ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 98.

²⁸ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 113.

²⁹ Erken dönem münekkidlerinin umûmü'l-belvâ ve teferrüd sebebiyle hadis metnini tenkidlerine dikkat çekici bir örnek *Sahîh-i Müslim*'de geçen (Müslim, Mesâcid, 290) ve namazda imamlık için öncelik kriterlerini belirten bir hadis olup bu hadis İbn Ebû Hâtim'in *İlelü'l-hadîs* isimli eserinde incelenmektedir. Bu hadis hakkında Ebu Hâtim, Şu'be'nin "Rasûlullah'dan, (İsmail b. Recâ'dan) başka kimsenin nakletmediği bir hüküm" dediğini ve Şu'be'nin bu hadisten bu

tarafından bilinmemesi (لَوْ كَانَ مَحْفُوظًا وَقَوْلًا مَقُولًا بِمَثَلِ سَائِرِ الْمَوْجِبَاتِ لَمْ يَذْهَبَ عَنْ جَمِيعِهِمْ)³⁰ ve râvinin amelinin naklettiği hadise aykırı olması gibi diğer metin tenkidi kriterlerine de eserinde başvurmuştur.³¹ Bu işlemin sonucunda hatalı görülen rivayete en genel manada zayıf hükmü verilir.

Bir sonraki adım, metindeki hatanın senede ircası, bir diğer ifadeyle hatadan sorumlu râvinin tespiti. Eğer sened tek bir hoca ve ondan nakilde bulunan öğrencilerinden oluşan basit bir yapıya sahip olsa, farklı rivayet eden öğrenci hatanın sahibi olarak kolaylıkla tespit edilebilir. Ancak bazı özel durumlardan dolayı (hocanın hem doğru hem hatalı nakletmesi³² ya da hocanın kendisinin hatalı nakletmesi ya da doğru nakleden öğrencinin kendisinden yanlış nakleden bir öğrencisi olması gibi) hatadan sorumlu râviyi tespit etmek dikkat gerektirir. Sorumlu râvinin zabt derecesi incelenen her yeni rivayetle beraber güncellenir. Eğer bir râvi nadiren hata yapıyorsa bu onun zabt derecesini fazla etkilemez. Nitekim Müslim, eserinde Şu'be ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi hadis ilminin en önde gelen iki şahsiyetinin de hadis metinlerinde yaptıkları hatayı tespit etmiştir.³³ Müslim'in bu noktada insanların hadis konusunda en uzman olanının dâhi yanılmasının mümkün olduğunu ifade eden şu sözleri oldukça önem arz etmektedir: "Ezberlediği ve naklettiği hadislerde insanların en hâfızı ve dikkatlisi olsa bile geçmişten günümüze hiçbir râvi yoktur ki hıfzında ve naklinde hata ve yanılma mümkün olmasın." (فَلَيْسَ مِنْ نَاقِلِ خَيْرٍ وَحَامِلِ آثَرٍ مِنَ السَّلَفِ الْمَاضِينَ إِلَى زَمَانِنَا وَإِنْ كَانَ مِنْ أَحْفَظِ النَّاسِ وَأَشَدَّهُمْ تَوْقِيًا وَاتَّقَانَا لَمَا يَحْفَظُ) (وينقل الا الغلط والسهو ممكن في حفظه ونقله)³⁴. Dolayısıyla Müslim'e göre, hadisçiler en güvenilir görülen bir râvinin de hatasını ihtimal dâhilinde görmüşlerdir ve Müslim bu eserde bu tarzda iki hata tespit etmiştir.³⁵ Bu ifadeler ve Müslim'in eserindeki uygulamaları hadisçilerin tamamen senede dayanıp senedde güvenilir râviler varsa metni incelemedikleri şeklindeki genelleme yaklaşımının vâkıayı doğru yansıtmadığını gösteren somut göstergeler olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, "senedin sıhhatinin metnin sıhhatini garanti etmediği" prensibinin de canlı örnekleridir.

sebeple çekindiğini belirtir. Zira hadisteki teferrüd Müslümanların hayatında sıkça ihtiyaç duyulan bir konu hakkındadır. Ebu Hâtim de hadis râvisinin teferrüdünün bir problem teşkil ettiğine dikkat çeker. Bu örnek bir ilel kitabında Şu'be ve Ebû Hâtim gibi iki önemli hadisçinin Müslim ve bazı diğer hadisçiler tarafından sahih görülen bir hadisin metnini sarâhaten tenkid etmeleri bakımından dikkat çekicidir. bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *Kitâbü'l-İlel*, thk. Said b. Abdullah el-Humeyyid (Riyad: Metâbiu'l-Humeydî, 2006/1427), 2/109-110.

³⁰ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 113.

³¹ Her hadis için hangi kritere başvurulduğu ikinci bölümün başında bir tablo halinde sunulmuştur.

³² Böyle ilginç bir durum senedleri musanniflere kadar tamamen aynı olan müttefekun aleyh bir hadis (Rasûlullah'ın (sav) Benî Kurayza yurdunda öğle (Buhârî'ye göre)/ikindi (Müslim'e göre) namazının kılınmasını emretmesi) için geçerli olup İbn Hacer'in tahliline göre, Buhârî ve Müslim'in ortak hocası Abdullah b. Muhammed hadisi Buhârî'ye farklı, Müslim'e farklı anlatmıştır. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Ali Çalgan, "Fethu'l-Bârî'de Meğâzî Rivayetlerinin Metin Tenkidi ve Teâruz Çözümleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/35 (2020), 122.

³³ Eserde incelenen ilk hadisin metnindeki hatanın sorumlusu Şu'be, üçüncü hadisteki hatanın sorumlusu Zührî olarak değerlendirilmiştir.

³⁴ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 38.

³⁵ Müslim, Malik'in de birkaç hatasını tespit etmekle beraber bu hatalar senedde yapılmıştır.

Öte yandan, hatadan sorumlu görülen râvi eğer bu tarz hataları çok sık yapıyorsa artık zayıf görülür ve bir noktadan sonra rivayetleri terk edilecek seviyeye gelebilir. Bu bağlamda, Müslim, sikaların rivayetlerine muhalefet eden ve müstenker³⁶ hadisler nakleden bir râvinin hadisçilerce zayıf görüldüğünü ifade etmiştir: “Hadisçiler Amr b. Abdullah ve onun gibi râvileri, hafızlardan sikaların bilinen (ma'rûf) rivayetlerine aykırı müstenker hadisler naklettikleri için zayıf saymışlardır.” (وَلَذَلِكَ أَضْعَفُ أَهْلِ الْمَعْرِفَةِ بِالْحَدِيثِ عَمْرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي خَتْمٍ وَأَشْبَاهَهُمْ مِنْ نَقْلَةِ الْأَخْبَارِ لِرَوَايَتِهِمُ الْإِحَادِيثَ الْمُسْتَنْكَرَةَ الَّتِي تَخَالَفُ رَوَايَاتِ الْيَقَاتِ الْمَعْرُوفِينَ مِنَ الْحَفَازِ³⁷). Bir başka râvinin hadisleri ise hatalı rivayetlerinden dolayı nihayet hadisçiler tarafından terk edilmiştir (يَمْتَلِ هَذِهِ الرِّوَايَةَ وَأَشْبَاهَهَا تَرَكَ أَهْلَ الْحَدِيثِ حَدِيثَ يَحْيَى بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ لَا يَعْتَدُونَ بِهِ)³⁸.

Anlaşıldığı üzere, hadis münekitleri her râvinin rivayetlerini titizlikle inceleyip bu rivayetlerin isabet (ma'ruf ve meşhur rivayetlere muvafakat) oranını takip ediyorlardı. Bu konuda muhaddislerin farklı incelikleri gözettiklerini Müslim'in izahlarından öğrenebilmekteyiz. Mesela, Yahya el-Kattân, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi hadisçiler Hammad b. Seleme'nin (öl. 167/784) rivayetlerini incelemeleri sonucunda onun Sâbit el-Bünânî'den (öl. 127/744) nakledilen haberler konusunda en başarılı (ma'ruf ve meşhur rivayetlere muvafakatı en yüksek) kişi olduğunu, ancak onun başka hocalarından naklettiği haberlerde çok hata yaptığını tespit etmişlerdir.³⁹ Anlaşıldığı üzere, râvinin zabt seviyesinin nakilde bulunduğu kişiye bağlı olarak değişmesi dâhi tespit edilen hususlardandır.⁴⁰

İlel ve rical kaynaklarında “münkeru'l-hadis”, “metrûku'l-hadis”, hatta kısaca “zayıf” şeklindeki genel hükümlerin altında söz konusu râvinin rivayetine *Kitâbu't-temyîz*'de izah edilen şekilde bir metin tenkidinin yattığı görülebilmektedir.⁴¹ Dolayısıyla, Müslim'in bu eserinde yaptığı son derece kıymetli izahlar ve uygulamalı örnekler bu mekanizmaya ışık tutması bakımından fevkalade önemlidir.

³⁶ Erken dönem hadisçilerin müstenker/münker kavramını lügat mânasına yakın bir şekilde daha genel bir mânada kullandıkları hakkında geniş bilgi ilerleyen kısımlarda verilecektir.

³⁷ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 132.

³⁸ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 124.

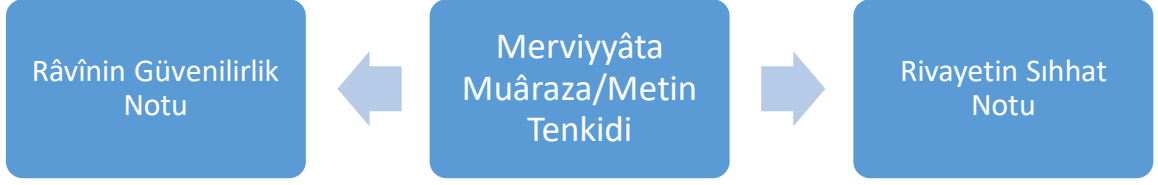
³⁹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 152-153.

⁴⁰ Râvilerin zaman, mekan, hoca-talebe gibi farklı yönlerden zabtının değişiklik göstermesi ve bunun hadisçiler tarafından tespiti hakkında bk. Emin Âşıkutlu, “Bir İsnad Tenkid Yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta'diller ve Uygulamadaki Sonuçları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2001), 49-80. Özçelik, konuyla alakalı geniş çalışmasının üçüncü bölümünde aslında sika olmakla beraber Zührî'den yaptıkları nakillerde hata yaptıkları tespit edilen dört râviyi incelemiş, bu bağlamda incelediği râvilerin Zührî'den rivayetlerini araştırmak suretiyle haklarındaki hükmün rivayetlere binaen verildiği teyid etmiştir. bk. Özçelik, *Rivayet Bağlamında Râvi Tenkidi -Şartlı Cerh Ta'dil-*, 133-173.

⁴¹ Çalışmada eserdeki örnekler incelenirken ilel ve rical eserlerindeki ifadeler ile Müslim'in ifadeleri zaman zaman kıyaslanarak bu noktanın daha iyi görülmesi sağlanmıştır. Ayrıca iki tane dikkat çekici örnek için bk. Şema 2 (“Bir Râvi Özelinde İlel ve Rical Eserlerindeki Muhtasar Hükümlerin Arka planı”) ve Şema 3 (“Müslim'in Gerekçesi Diğer Muhtasar Hükümleri Açıklıyor”).

Şema 1: Müslim'in İzahına Göre Hadisçilerin Rivayet ve Râvîleri Değerlendirme Metodu

Muâraza metodu hakkındaki bu bilgilerin ardından bu metotla sened ve metin tenkidi arasındaki münasebete dair bazı önemli noktalara kısaca temas etmek faydalı olacaktır. Muâraza metodunun rivayetten hareketle râvi hakkında hükme ulaşması ile sened tenkidinin râviden hareketle rivayet hakkında hükme ulaşması arasındaki fark dikkat çekmektedir. Daha önce değinildiği üzere, muâraza metodunun doğru neticeye ulaştırması için bazı durumlarda sened tenkidinden faydalanılmakla beraber, muâraza metodunda aslanan sened tenkidinin tersi bir mantıkla çalışması ve bu sayede en sika görülen bir râvinin de hatasını tespit edebilmesidir. Elbette muâraza metoduyla bilinemeyecek olan râvinin vefat tarihi, belli bir hocadan hadis işitmesi gibi bilgiler için de sened tenkidine başvurulmaktadır. Yine dikkat çekici bir husus, ister bir hadisin farklı rivayetleri, ister aynı konuda başka hadisler kullanılarak olsun muâraza metodu ile rivayetin metninde bir hata tespit edildiğinde, tamamen metinden hareketle hadisin sıhhati hakkında bir neticeye varıldığı için yapılan işlemin metin tenkidi olmasıdır.⁴² Bu iki gözlem, muâraza metodunun işleyişi itibariyle özellikle metinde hata söz konusu olduğunda sened tenkidinden ziyade metin tenkidiyle daha yakından alakalı olduğunu göstermektedir.

Muâraza metodunda karşılaştırma yapılacak rivayetlerin belirlenmesi amacıyla tabî ki bir hadisin isnad ağından yararlanır. Bu hususta dikkat edilmesi gereken bir nokta, bu istifadenin metnin sıhhatini belirlemeye yönelik olmayıp sadece mukayese yapılacak metinleri seçmeye yönelik olduğudur. Zira isnad ağı bilinmeden muâraza yapılamayacağı gibi belli bir isnadın sikalardan oluşması da metindeki hatayı tespite mâni değildir. Dolayısıyla, muâraza işleminin başlangıcında mezkûr amaçla sened bilgisinden istifade ve işlemin sonunda metindeki hatanın sorumlusu olan râviyi tespit etme, yapılan işlemin (metnin diğer metinlerle uyumunun/uyumsuzluğunun tespiti) râvi merkezli olduğunu göstermez. Şu hususa da dikkat çekmek gerekir ki aslında sahih hadislerle arz kriterinin işletilmesi demek her halükârda senetlerin de bir şekilde devreye girmesi demektir. Diğer bir ifadeyle, sahih hadislerle arz yoluyla metnin tenkidi, tabiatı itibariyle senedlere hiç bakılmadan yapılamaz. Ancak burada önemli olan sened bilgisinden hangi amaçla istifade edildiğidir.

Durays sened tenkidi ile bu tenkidin arkasında yatan metin tenkidinin alakasını güzel bir örnekle şu şekilde izah eder. Mesela senedde Buhârî ve Ahmed b. Hanbel'in hakkında münkeru'l-hadis dedikleri bir râvi bulunsun ve müteahhirûndan bir âlim senedin sıhhatini değerlendirsin. Zaten bu

⁴² Cerh-ta'dil hükümlerinin verilmesinde metin tenkidinin rolünü inceleyen Halid b. Mansur ed-Durays'ın *Nakdu'l-metni'l-hadîsi ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dil* isimli eseri hakkında aşağıda daha geniş bilgi verilecektir.

râviye münkeru'l-hadis hükmü, bu râvinin genellikle metni münker haberleri nakletmesinden dolayı verilmiştir.⁴³ Dolayısıyla sened tenkidi olarak görülen işlemin arkasında içinde metin tenkidinin de bulunduğu daha kapsamlı bir süreç yer almaktadır.⁴⁴ Diğer bir ifadeyle sonraki dönemdeki bir hadisçinin sened tenkidinin girdisi, erken dönemdeki bir münekkidin yaptığı metin tenkidinin çıktısıdır.

Melîbârî, erken dönem ilel, duafâ, sahih hadisleri toplayan ve sünen tarzı kitapları incelemesi neticesinde mütekaddimûn münekkidler hadise tenkid (tashih ve ta'lîl) metodunu şu şekilde özetlemektedir. Münekkidler bir hadisin râvilerinin doğru sözlü olmalarına ve naklettikleri hadiste (sened ve metin yönünden) isabet ettiklerine kesin kanaat getirdiklerinde o hadisi sahih sayarlardı. Râvilerin güvenilir olması ya da terk edilmedikleri sürece zayıf olmaları bu konuda fark etmemektedir.⁴⁵ Yani, sika hata yapabildiği gibi zayıf râvi de isabet edebilir; ancak, önemli olan incelenen hadisteki durumdur. Öte yandan, münekkidler, ister güvenilir ister zayıf olsun râvinin hadiste sened ya da metin yönünden hata yaptığına dair kuvvetli bir kanaat edinirse o hadisi zayıf sayarlardı. Dolayısıyla, râvinin sika ya da zayıf olmasına göre hadise hüküm verilmez, önemli olan râvinin söz konusu hadiste isabet edip etmediğidir. Zaten râviye en sonunda verilecek not, hadislerdeki isabet oranına göre verilecektir.⁴⁶ Bu izah, görünürde sened tenkidine ağırlık veren usul kitaplarındaki bilgilere kıyasla erken dönem hadisçilerin değerlendirmelerinde sened ve metnin birlikte yer aldığını, ayrıca bu tenkid metodunun görünürde sened tenkidine ters sonuçlar verebilmesini açıklıkla göstermesi bakımından fevkalade önemlidir.

Bu çerçevede Melîbârî, Buhârî ve Müslim'in, bazı zayıf râvilerin naklettikleri bazı hadisleri *Sahîh*'lerine almalarının sebebi olarak bu râvilerin söz konusu rivayetlerinde isabet etmelerini, yani sikalara muvafakat etmelerini gösterir.⁴⁷ Dolayısıyla, bu durum aslında sened tenkidinin vermesi gerekenin tam tersi bir durum olup burada bilakis, olumlu mânada bir metin tenkidi yapıldığının göstergesidir.⁴⁸ Zira, râvi diğer rivayetlerinden ötürü zayıf görülmüş olsa da belli bir rivayetinde isabet etmişse, o rivayet otomatik olarak zayıf olarak değerlendirilmemekte, bilakis sikalarınkine uygun

⁴³ Rivayete verilen hükmün, râviye verilen hükümden önce olması hususunda ayrıca bk. Tarık b. İvadullah, *Şerhu Lüğati'l-muhaddisîn* (Cîze: Mektebetu İbn Teymiyye, 2002), 415.

⁴⁴ Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 60.

⁴⁵ Mesela, Buhârî, Abdurrahman b. Ebî Zinâd isimli zayıf râvinin isabet ettiği bir hadise sahih demiştir. bk. Ebû İsâ Muhammed b. İisâ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr* nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Beyrut: Mektebetü'n-nehda, 1409/1989), 258.

⁴⁶ Melîbârî, *Nazarât Cedîde fi Ulûmi'l-Hadîs*, 85-86.

⁴⁷ Melîbârî, *Nazarât Cedîde fi Ulûmi'l-Hadîs*, 97-98. Aynı önemli noktaya Fahl ve Saîdî de işaret etmiştir. bk. Mâhir b. Yasin el-Fahl, "Tebâyün menheci'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tashîh ve't-ta'lîl", *Mecelletü'l-hikme*, 36 (2008), 94-95; Hasan Fevzî Hasan Saîdî, *ez-Zehbî ve Menhecuhû fi Nakdi Metni'l-Hadîsî-Ş-Şerîf* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013), 516.

⁴⁸ Zira sened tenkidine göre hadise zayıf notu verilmesi gerekir. Ancak metin, ma'ruf ve meşhur metinlere muvafık olduğu için bu rivayette söz konusu zayıf râvinin isabet ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, burada olumlu mânada metin tenkidi yapılarak, yani metnin uyumu dikkate alınarak hadis sahih sayılmaktadır.

olduğu için sahih görülmektedir.⁴⁹ Melîbârî söz konusu durumun, hadisçilerin metni dikkate almadan sadece senede bakarak hadisleri değerlendirdikleri yönündeki düşüncenin aksini ispat ettiğini belirtir.⁵⁰

Müslim'in *Kitâbu't-temyîz*'de yer verdiği bir örnek ile yukarıda izah edilen erken dönem hadis tenkid metodunun nasıl işlediğini görmek faydalı olacaktır. Bu örnekte, Zührî, Saîd b. el-Müseyyeb (öl. 94/713) yoluyla Ebu Hüreyre'den merfu bir hadis nakletmiş, ancak metinde hata yapmıştır. Müslim, bu hadisi metnine bakmadan sadece sened tenkidi yaparak değerlendirmemiştir, böyle yapsa hadisin metni ne olursa olsun sened sikalarından oluştuğu için sahih sayması beklenirdi. Ancak Müslim bunun yerine merviyât bilgisine dayanarak ve muâraza metodunu işleterek şöyle bir yol izlemiştir. Said b. Müseyyeb'in ashabından aktarılan merviyâta bakmak gerekir. İbn Müseyyeb bu metni, bu senedle aktarmış mıdır? İbn Müseyyeb böyle bir metni hiç aktarmamış olabileceği gibi farklı bir senedle aktarmış da olabilir ya da bu senedle farklı bir metin aktarmış olabilir. Eğer İbn Müseyyeb'in merviyâtında bu senedle bu metin eşleşmiş olarak varsa Zührî'nin isabet ettiği anlaşılır.

Görüldüğü üzere, yapılan tahlilde sened ve metin birlikte hesaba katılmaktadır ve ulaşılan sonuç sened tenkidinin tersi olabilmektedir. Dolayısıyla, mütekaddim münekkidlerin tenkid metodu gerek işleyiş gerekse ulaşılan sonuç itibarıyla usul kitaplarında ön planda gözüken sened tenkidinden farklı olup sened ve metni birlikte ele alan mütekâmil bir metoddur.⁵¹ Erken dönem münekkidlerin dayandığı merviyât bilgisi Mizzî'nin (öl. 742/1341) *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-eşrâf* veya İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *İthâfü'l-mehere bi-eşrâfi'l-aşere* isimli eserlerindeki veritabanının çok daha gelişmiş bir şekli olup her râviden gelen maruf ve meşhur rivayetler sened ve metin olarak bilinmekte, yeni bir rivayet bunlarla karşılaştırılmaktadır. Günümüzde metin tenkidi ile ilgili çalışmalarda erken dönem

⁴⁹ Köktaş da metnin dikkate alınarak zayıf râvinin hadisinin şahid ve mutabaatla makbul seviyeye çıkmasına, öte yandan yine metnin dikkate alınarak sikanın hadislerinin zayıf görülmesine dikkat çekerek bunun hadis usulünün dinamik yapısını gösteren önemli bir nokta olduğunu kaydeder. Bk. Yavuz Köktaş, *Hadis Usûlü Yazıları* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 61.

⁵⁰ Melîbârî, *Nazarât Cedîde fî Ulûmi'l-Hadîs*, 98. Bu bağlamda, Nevevî de Sahîh-i Müslim'de geçen ve senedi zayıf görülen bazı hadislerin, Müslim'in zikrettiği diğer tariklere muvafakatı sebebiyle metin yönünden sahih olduğuna dikkat çeker. Bu konuda bazı örnekler için bk. Semih Acet, "Nevevî'nin, Minhâc Şerhinde Müslim ve Sahîh'i Hakkındaki Tespit ve Tenkitleri", e-*Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/23 (2019), 62. Mesela Nevevî (*رواية الوليد عن (فالحاصل أن هذا الاضطراب الذي في رواية الوليد عن (الأوزاعي لا يقدح في صحة أصل هذا الحديث فلا خلاف في صحته وقد قَدَّمْنَا أَنَّ أَكْثَرَ اسْتِدْرَاكَاتِ الدَارِقَطْنِيِّ مِنْ هَذَا النَّحْوِ وَلَا يُؤْتَرُ ذَلِكَ فِي صِحَّةِ الْمُتَوَّنِ*) diyerek bahsi geçen bir tarikin senedindeki zaafın metnin sıhhatine zarar vermediğini, Dârekutnî'nin tenkidlerinin çoğunun bu tarz, metnin sıhhatine tesir etmeyen istidrakler olduğunu belirtir. bk. Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Muslim b. el-Haccâc* (Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ, 2010), 2/120. Zehebî de, sikaların hata yaptığı metinleri zayıf saydığı gibi, zayıf râvilerin isabet ettikleri metinleri de sahih saymıştır. Örnekler için bk. Saîdî, *ez-Zehbî ve Menhecuhû fî Nakdi Metni'l-Hadîsi's-Şerîf*, 516-518.

⁵¹ Bu ifadeyle usul kitaplarında sadece sened tenkidine yönelik bilgiler bulunduğunu kasdetmiyoruz; sened tenkidinin ön planda gözüktüğünü, metin tenkidıyla alakalı hususların aynı oranda gözükmeyeceğini belirtiyoruz. İlet, nekaret, teferrüd, muhalefet gibi usul kitaplarında yer alan kavram ve meselelerin metin tenkidıyla yakın alakası vardır. Ancak bu nazârî bilgilere kıyasla erken dönem münekkidlerin uygulaması hadis tenkidinde sened-metin birlikteliğini daha berrak bir şekilde yansıtmaktadır. Sonraki dönemden muhakkik âlimler de aynı hadis tenkidi metodunu tatbik etmeyi sürdürmüşlerdir.

münekkidlerinin uygulamaları yeterince dikkate alınmadığı, bunun yerine usul kitaplarındaki nazarı bilgilerinin çerçevesinde değerlendirmeler yapıldığı için özelde hadisçilerin metin tenkidi, genelde ise erken dönem münekkidlerin hadis tenkid metodu hakkında doğru değerlendirmeler yapılamadığı görülmektedir.

Muâraza metodu ile sahih hadislere arz şeklinde metin tenkidi uygulanmaktadır ki pratikteki durum da çoğunlukla bu şekildedir. Sünnete arz konusunu doktora tezi olarak çalışan Aydın, İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Mevzuât*'ında red gerekçesini açıkladığı yetmiş dört rivayetten otuz ikisinde sahih hadislere arz ilkesini kullandığını belirtir.⁵² Müslim'in eserinde yer verdiği bir örnekten hareketle ifade edecek olursak, örneğin namazda imama uyan tek bir kişinin imamın sağında, solunda yahut arkasında durması Kur'ân'a veya akla göre bilinebilecek/uygun görülecek bir durum değildir. Böyle bir konuda Hz. Peygamber nasıl davranmışsa belirleyici olan odur. Bunu tespit etmenin yolu da sahih hadislere başvurmaktır. Bununla beraber, Müslim *Kitâbu't-Temyîz*'de diğer metin tenkidi esaslarını da dikkate almıştır. Diğer hadis münekkidlerinin de diğer metin tenkidi esaslarını kullandığına dair birçok önemli araştırma yapılmıştır.⁵³

1.2. Müslim'in Metin Tenkidi Metodunun Diğer Hadisçilerce Kullanılması

Bu kısımda, Müslim'in eserinde hadisçilerin ortak metodu olarak takdim ettiği metin tenkidi yöntemlerinin gerek erken dönemde Buhârî ve İbn Hibbân gibi, gerekse daha geç dönemde Zehebî, İbn Kesîr ve İbn Hacer gibi önemli diğer hadisçiler tarafından da benimsendiğini ve tatbik edildiğini gösteren bazı bilgileri kısaca sunmakta fayda görmekteyiz.

Öncelikle, Müslim'in *Sahih*'inde de metin tenkidine dikkat ettiğine dair iki şekilde çıkarımda bulunabiliriz. Evvela, erken dönem hadis münekkitlerinin tenkit metodunu bir eserinde uygulamalı olarak genişçe ele alan Müslim'in, özellikle sahih hadisleri toplamayı hedefleyen bir başka eserinde bu tenkit metodunu göz ardı etmesi hiçbir şekilde makul görülemez. İkinci olarak, zaten *Sahih-i Müslim*'de olumlu mânada metin tenkidini⁵⁴ sünnete arz özelinde tespit etmek mümkündür. Zira, Müslim aynı konudaki hadisleri bir arada verdiği gibi, bir hadisin pek çok sayıda rivayetini de peş peşe sıralamaktadır.⁵⁵ Hatta eseri bu yönüyle temayüz etmiştir. Eserin bu özelliği, bir arada sunulan çok

⁵² Aydın, *Hadisin Tespit ve Tenkidinde Sünnete Arz'ın Fonksiyonu*, 113.

⁵³ Çalışmamızda Müslim'in uygulamaları görülecektir. Çalışmamızın farklı yerlerinde de gerek erken dönem, gerek sonraki dönem hadisçilerinin metin tenkidi uygulamalarına yönelik çeşitli araştırmalara atıflar bulunmaktadır.

⁵⁴ Sahih hadislere arz özelinde olumsuz mânada metin tenkidi ile metnin ma'ruf ve meşhur metinlere muhalefeti sebebiyle kabul edilmemesini/zayıf sayılmasını, olumlu mânada metin tenkidi ile ise metnin ma'ruf ve meşhur metinlere muvâfakatı sebebiyle kabul edilmesini/sahih sayılmasını kast ediyoruz. Daha genel bir ifadeyle olumsuz/olumlu mânada metin tenkidi, hadis metninin metin tenkidi ölçülerine muhalefetinin/muvafakatının tespitidir.

⁵⁵ Mesela *Sahih-i Müslim*'de *Kitâbu'l-Hudûd*'un ilk bâbında hırsızlığın cezası hakkında Hz. Aişe, Ebu Hüreyre ve İbn Ömer tarihiyle rivayet edilen birbiriyle yakın mânada hadisler yer almaktadır. Müslim bunlardan İbn Ömer yoluyla gelen hadisi (أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَطَعَ سَارِقًا فِي مَجْرٍ قِيمَتُهُ ثَلَاثَةُ دَرَاهِمٍ) önce Yahya b. Yahya-Malik-Nâfi-İbn Ömer tarihiyle ve iktibas edilen metinle aktarmış, daha sonra aynı hadisin yirmi bir tane rivayetinin senedlerini dokuz adet tahvil işareti kullanarak bir arada nakletmiştir. Müslim'in ya da onun üstündeki bir râvinin birden fazla hocadan hadisi alması durumunda her ayrı hocadan gelen rivayet ayrı bir tariki oluşturduğu için yirmi bir ayrı rivayet söz konusu olmuştur.

sayıda rivayetin metninin de sağlamasının yapılmasına dolayısıyla sahih hadislerle arz metodunun aktif bir şekilde işletilmesine imkan sağlamakta ve Müslim'in her hangi bir rivayetin metninin diğer rivayetlerinkine uygunluğunu gözettiğini göstermektedir.

Müslim'in, *Sahîh*'inde sadece tefsir bölümünde değil, kitabının farklı bölümlerinde de Kur'an'ı anlamaya katkı sunan pek çok hadise yermesi Kur'an-sünnet bütünlüğüne önem verdiğini ve hadislerin ayetlere uygunluğunu gözettiğini göstermektedir.⁵⁶ Elbette Müslim'in olumlu veya olumsuz manada yaptığı her tenkitten isabet ettiği ileri sürülemez. Nitekim, Zehebî, *Sahîh-i Müslim*'deki yedi hadisi metin yönünden tenkit eder.⁵⁷ Pekala Zehebî'nin görüşleri de tartışılabilir, ancak burada önemli olan nokta, muhaddislerin tenkit anlayışlarında metnin önemli bir yer tutması olgusudur. Suyûtî de *Sahîh-i Müslim*'de yer alan ve namazda besmelenin sesli okunmayacağını içeren bir hadisin metninde illet olduğunu zikreder ve metindeki illetlerin arasında diğer çok sayıdaki hâfızlara muhalefeti, hadisin lafzında ızdırabı, idracı, hadisin sahâbî râvisinden hadisin metnindeki ifadenin aksini haber veren sabit hadislerin oluşunu ve aynı konuda çok sayıda farklı sahâbeden gelen haberlere muhalefeti zikreder.⁵⁸ Görüldüğü üzere, illetlerin bir kısmı metin tenkidi ölçüleri ile tespit edilen durumlardır.⁵⁹

Benzer bir durumu *Sahîh-i Buhârî*'de farklı bir açıdan görebilmekteyiz. Buhârî de, eserinde ayetleri oldukça yoğun biçimde kullanmakla temayüz etmiştir. Hadislerle uyumlu biçimde ve birbirlerine istihsad edecek şekilde bu kadar yoğun ayet kullanımının olduğu bir eserde geçen bir hadisin Kur'an-ı Kerîm ile uyumunun gözetilmemiş olması da uzak bir ihtimaldir. Mesela, günümüzde Kur'an'a aykırı bulunarak reddedilebilen kabir hayatı ile ilgili altı tane hadis zikrettiği bâba, kabir hayatına işaret eden üç tane ayetle başlaması⁶⁰ hadislerin Kur'an-ı Kerîm ile uygunluğuna dikkat etmesinin, bir diğer deyişle aykırılıktan kaçınmasının önemli bir işaretidir. Dolayısıyla, burada olumlu

---

Müslim (أَنَّ بَعْضَهُمْ قَالَ قِيمَتُهُ، وَبَعْضُهُمْ قَالَ ثَمَنُهُ ثَلَاثَةُ دَرَاهِمٍ) diyerek bu yirmi bir rivayetin lafızlarındaki farkın sadece kıymet/semen kelimesi olduğunu belirtmiştir.

⁵⁶ Bu konuda önemli bir çalışma için bk. Nurdane Güler, *Sahîh-i Müslim'de Kur'an atıflı rivayetler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

⁵⁷ Biraz aşağıda bu hususta daha geniş bilgi verilecektir.

⁵⁸ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, *Tedribü'r-ravi fi şerhi Takribi'n-Nevevi* thk. Bedî Seyyid Lahhâm (Dımaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2010), 290-295.

⁵⁹ Müslim, *Sahîh*'inin mukaddimesinde eserinde bazı illetli hadislerle bunları izah etmek maksadıyla yer vereceğini beyan eder. Bu konuda geniş bilgi için bk. Hamza b. Abdullah Melîbârî, *Abkariyyetu'l-İmâm Müslim fi Tertîb Ehâdis Müsnedihî's-Sahîh* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997). Nesâî de, Müslim gibi, illetli bazı hadislerle illetlerini beyan etmek üzere *Sünen*'inde yer vermiştir. Bu konuda bk. Leyla Çetin, *Dizilişi açısından Nesâî'nin Sünen'inde ihtilaflı rivayetler ve Müslim'in Sahîh'i ile karşılaştırılması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019). Öte yandan, Dârekutnî gibi bazı âlimler tarafından *Sahîh-i Müslim*'de büyük çoğunluğu senedde, az bir kısmı da Zehebî ve Suyûtî'nin işaret ettiği üzere metinde olan illetin varlığı belirtilmiştir. Ancak burada vurguladığımız nokta, Müslim'im hiç hata yapmadığı değil, bilakis hadis tenkid metodunda, *Kitâbu't-Temyîz*'de açıkça görüldüğü üzere, metin tenkidinin önemli bir yer tuttuğu ve bunu metodik ve kapsamlı bir şekilde eserlerinde tatbik ettiğidir.

⁶⁰ Buhârî, "Cenâiz", 86.

manada bir metin tenkidi söz konusudur.⁶¹ Ancak, metin tenkidi denilince daima olumsuz manada metin tenkidi (aykırı durumda kabul etmeme) bahis konusu edildiği için, olumlu manada metin tenkidi yapılması (uygunluğun gözetilmesi), dikkatlerden kaçabilmektedir. Elbette, uygunluğun gözetildiğinin bilinmesi karinelere bağlıdır; Buhârî örneğinde onun eserinde oldukça yoğun ayet kullanımı ve bunun hadislerle irtibatlandırılması yeterli karine oluşturmaktadır. Öte yandan, Buhârî'nin de *et-Târihu'l-kebîr* ve diğer eserlerinde açıkça metin tenkidi yaptığı (sahih sünnete ve tarihî bilgiye arz ederek), diğer bir ifadeyle doğrudan metne dayanarak hüküm verdiğine dair altı örnek Brown tarafından sunulmuştur.⁶² Köktaş da Buhârî'nin, ümmet-i merhume hadisini şefaathla ilgili hadislere aykırı bulduğu için kabul etmediğini belirtir.⁶³ Ayrıca, Müslim'in *Kitâbu't-Temyîz*'de inceleyerek metin tenkidi yaptığı hadislerin bir kısmının Buhârî tarafından da daha muhtasar ifadelerle tenkit edilmesi⁶⁴ bu muhtasar ifadelerin arkasında benzer metin tenkidinin bulunduğu işaret etmektedir. Sonuç olarak, Buhârî'nin de Müslim gibi, hadisleri değerlendirirken metin tenkidine gerekli önemi verdiği bu izahlardan anlaşılmaktadır.

Buhârî'nin metin tenkidi anlayışını ve metodunu geniş olarak ortaya koyan bir çalışmada⁶⁵ Buhârî'nin *et-Târîhü'l-Kebîr*, *et-Târîhü'l-evsat*, *ed-Duaî'ü's-sagîr*, *Ref'ü'l-yedeyn fi's-salât* isimli eserlerinde ve Tirmizî'nin *el-İlelü'l-kebîr* isimli eserinde Buhârî'nin Kitap ve Sünnet'te sabit olan durumlara veya tarihî ve aklî hakikatlere muhalefet ettiği için metninde sıhhat hükmü verilmesine engel, mâna yönünden bir illet⁶⁶ olduğunu açıkça belirttiği hadislerden kırk tanesi incelenmiştir. Buhârî'nin metnini illetli bulduğu hadisler, metinleri sahih sünnete aykırı olan hadisler, metinleri söz konusu hadisin râvisi olan sahabînin diğer sahih rivayetlerine aykırı olanlar, metni sahabenin ameline aykırı olanlar, metni o hadisi rivayet eden kişinin görüşüne ve mezhebine aykırı olanlar ve metni vâkıya aykırı olanlar şeklinde gruplandırılmıştır. Söz konusu çalışma Buhârî gibi oldukça önemli bir

⁶¹ Bu son derece önemli hususa Polat, Keleş ve Düzenli de dikkat çekmiştir. bk. Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 174; Ahmet Keleş, *Hadislerin Kur'an'a Arzı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 302; Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar* (İstanbul: İSAM yayınları, 2016), 193.

⁶² Jonathan A. C. Brown, "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?", çev. Salih Kesgin, *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 281. Bu rivayetlerin daha geniş değerlendirilmesi için bk. Kesgin, *Hadisleri Anlama Sorunu*, 89-96, 99-102.

⁶³ Yavuz Köktaş, "Hadiste İlet: Ümmetin Faziletiyle İlgili Bir Hadisin Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2002), 1-73. Buhârî'nin söz konusu tespiti ("Hz. Peygamber'den (sav) şefaate ve bir topluluğun azab gördükten sonra (cehennemden) çıkarılacağına dair gelen haber (tarik sayısı bakımından) daha çok, (mânaca) daha açık ve daha meşhurdur") (والخبر عن النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الشَّفَاعَةِ، وَأَنْ قَوْمًا يُعَذِّبُونَ، ثُمَّ يَخْرُجُونَ، أَكْثَرُ وَأَبْيَنُ وَأَشْهَرُ) için bk. Ebû Abdullah Muhammed el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, ts), 1/39.

⁶⁴ Bunun örnekleri çalışmamızın ikinci kısmında yer almaktadır.

⁶⁵ Bessâm b. Abdullah b. Salih el-Çânim el-Atâvî, "el-Ehâdis elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî Mutûnehâ bi't-tenâkuz", *Mecelletü'l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259. Bu makale tarafımızdan tercüme edilmiştir.

⁶⁶ Bununla idrac, tashif gibi lafızla alakalı illetlerden ziyade ümmet-i merhume örneğindeki gibi mâna bakımından muhalefet şeklindeki illet kast edilmektedir.

hadisçinin metin tenkidi metodunu somut pek çok örnekle ortaya koyması bakımından hayli önem arz etmektedir.

Erken dönem hadis münekkidlerinin metodunu İbn Hibbân özelinde inceleyen ve 2019 senesinde yapılan bir araştırmada⁶⁷ ise İbn Hibbân'ın *Kitâbu'l-Mecrûhîn* isimli eserinde yaptığı metin tenkidi otuz sekiz somut örnek üzerinden incelenmiştir. İbn Hibbân'ın kullandığı metin tenkidi ölçüleri hadis metninin ma'ruf sünnete, Hz. Peygamber'in şemailine, dinin asıllarına, sahabenin meşhur fetvalarına muhalefet etmesi ve nübüvvet makamına yakışmamasıdır. İbn Hibbân'ın metin tenkidi anlayışını yansıtan ve zayıf bir râvinin naklettiği bir rivayet sebebiyle zikrettiği şu ifadeler önemlidir: “(Ebû Zeyd isimli bu râvi) İbn Mesud'dan mutabaat edilmeyen haberler nakleder, kim olduğu, babası ya da memleketi bilinmez. Bir insan bu özelliklere sahip olur, sonra Kitab'a, sünnete, icmaya, kıyasa ve akla muhalif bir haber naklederse bu naklinin terk edilmesini hak eder.”⁶⁸ Yine, İbn Hibbân başka bir eserinde bir habere mutabaatın nasıl bulunacağını anlattıktan sonra şu ifadelerle metin tenkidine değinmektedir: “Söz konusu habere mutabaat bulunamazsa ve bu haber aynı zamanda usûl-i selâseye (Kitab, sünnet ve icmâ) aykırıysa bu haberin doğru olmadığı şüphe olmayacak şekilde anlaşılır.”⁶⁹

Erken dönem hadis münekkitlerinde görülen metin tenkidi anlayışı ve sistematik uygulamayı müteahhirun hadisçilerde de görmek mümkündür. Örneğin, Kamel Karabelli'nin araştırma bulgularına göre, Zehebî'nin farklı eserlerinde sünnet, akıl ve tarihe aykırılık esasları kullanılarak yapılan açık metin tenkidi örnekleri mevcuttur. Zehebî, ayrıca pek çok hadis için “isnadı sikalardan oluşuyor, ancak hadis münker”, “isnadı temiz olmasına, Tirmizî'nin de sahih demesine rağmen gerçekten münker” gibi metin tenkidine oldukça net bir şekilde işaret eden ifadeler kullanmıştır. Karabelli, aynı çalışmada Zehebî'nin *Sahîh-i Müslim*'de geçen ve sahih isnadına rağmen metnini münker bulduğu yedi tane hadisi inceler.⁷⁰ Görüldüğü üzere, Zehebî gibi 8. asırda yaşamış önemli bir hadisçinin çalışmalarında metin tenkidi açık bir şekilde uygulanmıştır. Zehebî'nin metin tenkidi faaliyeti hakkında yakın zamanda yapılan ve *ez-Zehebî ve Menhecuhû fî Nakdi Metni'l-Hadîsi's-Şerîf* isimli bir araştırma 2013 senesinde bir kitap olarak yayınlanmıştır.⁷¹ Bu çalışma da Zehebî'nin metin tenkidini sistematik ve kapsamlı bir şekilde yaptığını ve onun hadis tenkidinin önemli bir unsuru olduğunu göstermektedir.

⁶⁷ Süleyman b. Abdullah es-Seyf, “Meâyîr Nakdi'l-Metn inde'l-İmâm Ebû Hâtim b. Hibbân el-Büstî min Hilâl Kitâbihî el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn”, *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye* 189 (1440/2019), 97-221. Söz konusu bu araştırma da tarafımızdan tercüme edilmiştir.

⁶⁸ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn* thk. Mahmut İbrâhim Zayed (Beyrut: Dârul-ma'rife, 1412/1992), 2/514.

⁶⁹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-Ihsan fî takribi Sahihi İbn Hibban* thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986/1406), 1/155.

⁷⁰ Karabelli, M. Kamel, “Menhecü'z-Zehebî fî Nakdi Ahadis fî “Sahihi Müslim” min Hilali Kitabihî “Mizani'l-İ'tidal”, *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2021), 261-301.

⁷¹ Hasan Fevzî Hasan es-Saîdî, *ez-Zehebî ve Menhecuhû fî Nakdi Metni'l-Hadîsi's-Şerîf* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013).

Saîdî'nin bahsi geçen çalışmasında, Zehebî'nin muhtelif eserlerinde yaptığı yaklaşık bin tane metin tenkidi örneği, kitabın sonunda elli sayfalık bir fihrist içinde hadis metinlerin birer tarafı, Zehebî'nin metinle ilgili değerlendirmesi ve geçtiği kaynak verilerek sunulmuştur. Zehebî'nin metnini tenkid ettiği hadislerin bir kısmı Sahîhân da dâhil olmak üzere muteber hadis kaynaklarında geçmektedir. Zehebî olumlu metin tenkidi olarak metni şerh etmiş, metinlerdeki zâhirî teâruzunu gidermiş, olumsuz metin tenkidi olarak ise sahih hadislere, sabit tarihî bilgilere, vâkıya, alışılmış/bilinene, akla muhalefet, lafız bozukluğu, mübalağa, kıssacıların kelamına benzeme, çok uzun olma, İsrailiyat olma şüphesi, peygamberlik makamına yakışmama, tâkatin üstünde teklif, râvinin söz ve davranışı ile uyuşmamayı esas almıştır. Sikaların hatalarına dikkat çekmiş, mesela “münker bir hadis, sika da hata yapabilir”⁷² demiştir.⁷³

Biz de bu konuda İbn Kesîr ve İbn Hacer'in metin tenkidi uygulamalarını inceleyen iki çalışma yapmış bulunuyoruz. Söz konusu çalışmaların birinde önemli bir muhaddis olan İbn Kesîr'in tefsirinde gerek Kur'ân-ı Kerim, sahih sünnet, akıl ve tarih verilerine aykırılığa işaret edilerek, gerekse böyle özel bir sebep belirtilmeden doğrudan metinde nekaret ve garabet olduğu belirtilerek sistematik bir şekilde metin tenkidi yapıldığına dair bulgular ortaya konmuştur.⁷⁴ Diğerinde ise, İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî* isimli şerhinde meğâzî hadislerini incelerken ilgili âyetlerin delâleti, dinimizin temel öğretileri, siyer kaynaklarındaki bilgiler ve mantikî değerlendirmeleri dikkate aldığı, bunun neticesinde Buhârî'nin hadislerindeki tarihî hataları tespit ettiği, bazı durumlarda siyer kaynaklarındaki ya da başka bir hadis eserindeki haberi Buhârî'nin verdiği habere tercih ettiği, siyakını daha uygun gördüğü için bir siyer haberini kabul ederek isnadının sahih olduğunu belirttiği halde başka bir hadisi kabul etmediği gibi hususlar tespit edilmiştir.⁷⁵ İbn Hacer ve Aynî'nin (öl. 855/1451) *Sahîh-i Buhârî* hadislerine yönelik metin tenkidi uygulamalarını gösteren başka bir araştırma da mevcuttur.⁷⁶

Çalışmamızın sınırları sebebiyle yer veremediğimiz Türkçe ve Arapça benzeri çalışmalar bulunmaktadır.⁷⁷ Günümüzde süregelen, geçmişte metin tenkidinin yeterince yapıp yapılmadığı ve klasik hadis usulünün metin tenkidine imkân verip vermediği yönündeki tartışmaların bir sonuca ulaşmasında metin tenkidinin kapsamlı bir şekilde uygulandığını gösteren şahıs ve eser bazında yapılacak ilmî çalışmalar çok büyük önem arz etmektedir. Bu bölümde son olarak yukarıda ismi geçmeyen diğer bazı erken dönem münekkidlerin Kur'ân-ı Kerim, sahih hadisler, icmâ ve sahâbe

⁷² Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405), 9/524-525.

⁷³ es-Saîdî, *ez-Zehebî ve Menhecuhû fî Nakdi Metni'l-Hadîsi'-Şerîf*, 540-600.

⁷⁴ Mehmet Ali Çalgan, “Tefsîrî'l-Kur'ânî'l-'Azîm'de İbn Kesîr'in Hadis Şerh Metodu ve Metin Tenkidi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (2020), 97-118.

⁷⁵ Mehmet Ali Çalgan, “Fethu'l-Bârî'de Meğâzî Rivayetlerinin Metin Tenkidi ve Teâruz Çözümleri”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/35 (2020), 105-135.

⁷⁶ Yavuz Köktaş, *Fethu'l-Bari ve Umdetü'l-Kari'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 266-299.

⁷⁷ Örnek olarak şu çalışmayı zikredebiliriz: Ayşe Esra Şahyar, “Sünen-i Nesâî'de Bir Metin Tenkidi Uygulaması Örneği”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 12/2 (2014), 7-26.

uygulamasını metin tenkidi ölçüsü olarak kullandıkları birkaç dikkat çekici örneğe yer vererek hepsinde hâkim olan metin tenkidi düşüncesi hakkında genel bir fikir vermek istiyoruz.

Ahmed b. Hanbel *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* isimli eserinde çok önemli bir hadisçi olan Yahya b. Saîd el-Kattân'ın bir hadisin metninde büyük bir hata yaptığını kaydeder ve şu sözleri söyler: "Yahya'ya pek çok kişi muhalefet etmiş ve iki Yahudi'nin Hz. Peygamber'e 'Senin Nebi olduğuna şahidiz' dediğini nakletmişlerdir. Eğer [bu Yahudiler Yahya'nın naklettiği gibi] 'Senin Rasulullah olduğuna şahidiz' deselerdi Müslüman olmuş olurlardı, ancak Yahya burada çirkin bir hata yaptı."⁷⁸ Yine, Ahmed b. Hanbel *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* isimli eserinde Talha b. Yahya isimli bir râvinin, Hz. Aişe'nin müminlerin çocuklarının cennette kuş olacağına dair sözünü, Hz. Peygamber'in (sav) ise bu sözü kabul etmediğini içeren bir hadisi nakletmesi sebebiyle bu râvinin zayıflığını ima eder.⁷⁹ Söz konusu hadis *Sahîh-i Müslim*'de mezkûr râvinin de içinde bulunduğu bir senedle nakledilmiştir.⁸⁰ Ahmed bu hadisi şu şekilde tenkid etmiştir: "(müminlerin çocuklarının) cennette olacağından kim şüphe eder ki? Bu çocukların babaları için bu umulurken nasıl çocukları için bu umulmasın? İhtilaf konusu olan sadece müşriklerin çocuklarıdır."⁸¹ Görüldüğü üzere, Ahmed b. Hanbel müminlerin çocuklarının cennetlik oldukları konusunda icmânın olduğunu belirtmiş, bu icmâya aykırı düştüğü için *Sahîh-i Müslim*'de yer alan, mezkûr hadisin metnini tenkid etmiştir.

Ebû Hâtim ateşin değdiği yemek sebebiyle abdestin gerektiğini belirten hadis için muzdaribu'l-metn ifadesini kullanmış ve metnin doğru şeklini aktarmıştır.⁸² Ebû Dâvûd *Sünen*'inde yer verdiği ve namazı nelerin bozacağını bildiren hadisin metnindeki "mecusi" ve "hinzır" ifadelerinin münker olduğunu belirtir ve hatanın sorumlusu olarak hafızasından nakleden bir râviye işaret eder.⁸³ Mâlik müttefekun aleyh bir hadis olan ve alıcı ile satıcının muhayyerliğini anlatan bir hadisi⁸⁴ kendisiyle amel edilmediği için tenkit etmiştir.⁸⁵ Tirmizî ise *Sünen*'inde naklettiği ve nebiz ile abdest alınmasını anlatan hadisi Nisâ sûresinin 43. ayetini delil göstererek Kur'ân-ı Kerim'e uygun bulmaz.⁸⁶ Örnek verilen münekkidlerinde hadis tenkid metodları ve metin tenkidi uygulamaları yapılacak araştırmalarla daha iyi anlaşılacaktır.

⁷⁸ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422), 3/83, no: 4286.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, 2/11, no: 1380.

⁸⁰ Müslim, Kader, 31.

⁸¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed İbn Kudame, *el-Müntehabu min ileli'l-Hallal*, thk. Târık b. İvazullah (Riyad: Dârü'r-Raye, 1998/1419), 53.

⁸² İbn Ebû Hâtim, *Kitabü'l-ilel*, 1/644, no: 168.

⁸³ Ebû Dâvûd, Salât, 261.

⁸⁴ Buhârî, Buyû', 42; Müslim, Buyû', 43.

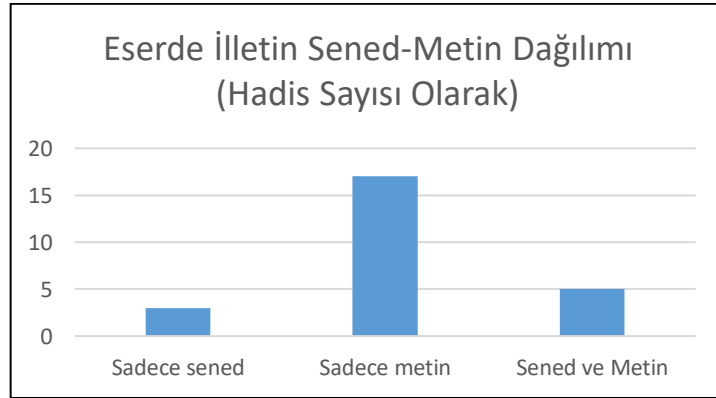
⁸⁵ Muvattâ, Buyû', 79.

⁸⁶ Tirmizî, Tahâre, 65.

1.3. Müslim'in Eserinde Metin Tenkidiyle Bağlantılı Olarak Kullandığı Kavramlar: İlet, Münker, Teferrüd, Muhalefet

Müslim, eserinin başında en güvenilir râvilerin de hata yapabileceği, ancak muâraza yoluyla bunların tespitin mümkün olduğu, hadis naklinde titizliğin önemi, cerhin gıybet olmadığı, râvilerin zabt derecelerine göre kabaca üç sınıfa ayrıldığı gibi bilgileri paylaştıktan sonra sıranın hadisçilerin senedlerinde ve metinlerinde hata buldukları hadisleri zikretmeye geldiğini, bu hadisleri tek tek ele alıp bunlardaki illetleri bildireceğini ve bu illetleri nasıl tespit ettiklerini izah edeceğini belirtir.⁸⁷ Görüldüğü üzere, Müslim incelediği hadislerin illetli olduğunu beyan etmektedir. İncelenen hadislere verilen başlıklara bakıldığında “metninde ğalat/vehim/hata olan”, “metni mahfuz olmayan”⁸⁸, “müstenker haber” gibi ifadelerin metindeki illete işaret etmek üzere kullanıldığı görülmektedir.⁸⁹ Yine bu eserde münker haberler zikretmesinin sebebinin bunlardaki illeti haber vermek olduğunu bildirir (مَا أَخْرَجَهُ مِنَ الْأَخْبَارِ الْمُنْكَرَةِ وَلَكِنَّا سَوَّغْنَا رِوَايَتَهُ لِعَزْمِنَا عَلَىٰ إِخْبَارِنَا فِيهِ مِنَ الْعِلَّةِ الَّتِي وَصَفْنَا...)⁹⁰. Eserde incelenen hadislerin pek çoğu ilel ve rical kaynaklarında da yer almaktadır.⁹¹ Müslim'in kullandığı “metinde illet, münker, müstenker, metinde bulunan hata, vehim, ğalat” gibi tabirlerin, metin tenkidi kapsamında kullanılan kavramlar olduğuna dikkat edilmelidir.

Kitâbu't-Temyîz'de yer alan hadislerdeki illetlerin sened ve metin bakımından dağılımına baktığımızda illetlerin büyük oranda metinde yer aldığı görülmektedir. Daha önce değindiğimiz gibi toplam 25 hadis içinde metin tenkidi yapılan hadis sayısı 22'dir. Senedle alakalı birtakım problemler de illet kapsamında incelenmiş olmakla beraber eserde incelemenin yoğunlaştığı asıl alan, metindeki illetler olmuştur.

⁸⁷ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 59.

⁸⁸ Müttekaddimûn tarafından kullanılan *mahfûz* kavramının mânası hakkında geniş bir inceleme için bk. Muammer Bayraktutar, *Hadis Tespit ve Tenkidinde Mahfûz Kavramı ve Değeri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016).

⁸⁹ Rivayet asrında illete işaret etmek üzere vehim, hata, ğalat, teferrüd, muhalefet, nekâret gibi kavramların kullanıldığı hakkında geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Akpınar, *Rivayet Asrında İlet -Bezzâr Örneği-* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 46-99.

⁹⁰ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 98.

⁹¹ Çalışmamızın hacmi sebebiyle incelenen hadislerin sadece az bir kısmının ilel ve rical eserlerinde nasıl değerlendirildiğine kısaca değinebildik. Bu konuda daha geniş bilgi için Çilek ve Aslan'ın bahsi geçen çalışmalarına bakılabilir.

Öte yandan, Hâkim'in (öl. 405/1014) illet sebebi olarak büyük çoğunlukla senedle ilgili hususları zikretmesi, illetin asıl itibarıyla senedle ilgili olduğu tezine bir gerekçe olarak gösterilmektedir. Yine, ilel eserlerindeki örneklerin hepsinin senedle alakalı olduğu iddia edilmektedir.⁹² Ancak, bir ilel eseri olan *Kitâbu't-Temyîz*'in incelenmesi bu görüşleri doğrulamamaktadır. Tam aksine, onda çoğunlukla metindeki illetler incelenmiş, tahlillerde metin tenkidi kriterlerinin pek çoğuna başvurulmuş ve incelenen örneklerin aynısının ilel eserlerinde daha muhtasar bir şekilde yer aldığı görülmüştür. Herhalde, ilel eserlerinin doğru ve dikkatli okunmaması sonucu bu muhtasar ifadelerin metinle alakasız olduğu düşünülmüştür.⁹³ Oysa, Müslim'in bu eseri araştırmacılar için, erken dönem hadisçilerinin illet anlayışı ve metin tenkidi faaliyetleri hakkında ezber bozucu ve oldukça çarpıcı veriler sunmaktadır.⁹⁴

Müslim'in eserinde metin tenkidi ile alakalı olarak kullandığı bir diğer kavram "münker"dir. Biraz yukarıda Müslim'in illetlerini beyan etmek için eserinde münker haberleri zikredeceğine dair sözünü alıntılamıştık. Müslim, *Sahîhi*'nin mukaddimesinde münkerin alametini, hadis hafızlarının rivayetinde muhalefet etme olarak tarif eder ve bir kişinin bu şekilde çok rivayeti olursa, onun

⁹² Mehmet Emin Çiftçi, "Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2020), 226-227. Hayri Kırbaşoğlu illet-metin tenkidi ilişkisini kabul etmeyerek kendisinin Ahmed b. Hanbel, İbnu'l-Cevzî'nin *İlel* eserlerini ve Tirmizî'nin *Süneni*'nin sonunda yer alan *İlel* kısmını incelediğini ve metin tenkidi denebilecek hiçbir bilgi bulamadığını belirtmektedir. Öncelikle, Tirmizî'nin *Süneni*'nin sonunda yer alan kitap, *el-İlelü's-Sağîr* ismiyle bilinen ve bir ilel eseri olmaktan ziyade hadis ilminin muhtelif konularının incelendiği bir usul kitabıdır. Tirmizî'nin ilel kitabı olarak bilinen eseri *el-İlelü'l-Kebîr*'dir. Dolayısıyla, bu kitapta aranan örneklerin bulunması mümkün değildir. Bunun yerine, bir ilel eseri olan Müslim'in *Kitâbu't-Temyîz*'i incelse daha farklı bulgular ortaya çıkardı. Ayrıca, Ahmed b. Hanbel ve İbnu'l-Cevzî'nin eserlerindeki gerek açık metin tenkidi örnekleri tespit edilse, gerekse muhtasar ifadelerin medlûlleri daha iyi anlaşılrsa farklı bir sonuca varmak mümkün olurdu. İlel eserlerinde bulunan metin tenkidi uygulamaları "Nakdu'l-mutûn fî kütübi ileli'l-hadîs, cem' ve dirâse" başlıklı 2006'da yapılan bir doktora çalışmasında geniş bir şekilde ele alınmıştır. bk. Sultan b. Fahd et-Tübeysî, *Nakdu'l-mutûn fî kütübi ileli'l-hadîs, cem' ve dirâse* (Riyâd: Câmîatü'l-Melik Suud, Doktora Tezi, 1427). Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl* isimli eserinde ve kendisine ait görüşlerin derlendiği diğer eserlerinde yaptığı metin tenkidi örnekleri için bk. Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fî'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 28-29, 32-33, 36, 45, 48 ve Topgül, *Rivayetten Raviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, 113-5; Tirmizî'nin her iki ilel kitabının muhtevası hakkında bk. Veysel Özdemir, "Tirmizî ve el-İlelü'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları* 9/2 (2014), 1175-1195; Tirmizî'nin *el-İlelü's-Sağîr*'i hakkında bk. Abdullah Çelik, "Hicri III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2018), 119-138. İbnu'l-Cevzî'nin kitabı hakkında bk. Alparslan Kartal, "El-İlelü'l-Mütenahiye Özelinde İbnu'l-Cevzî'nin Bazı Metin Tenkidi Uygulamaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 103-115.

⁹³ İbn Ebî Hatim'in *İlel* isimli eseri özelinde bu tespit için Düzenli'nin şu makalesi incelenebilir: Muhittin Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250. Söz konusu muhtasar ifadelerin metinle alakalı olduğuna dair bir tespit için bk. Topgül, *Rivayetten Raviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, 142.

⁹⁴ Hadislerde illet konusu üzerine doktora çalışması yapan Düzenli, illet türlerini isnadda, metinde ve hem isnad hem metinde olmak üzere üç gruba ayırmış, metinde bulunan illet türlerini ise metin tenkidi esaslarına (Kur'an'a, sahih hadislerle, tarihe vb.) aykırı olma şeklinde belirlemiştir. bk. Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*, 131-264. Klasik dönem âlimlerinden Taberî de, Kur'an'a aykırılığı, sahih hadislerle aykırılığı, tarihî rivayetlere aykırılığı illet olarak kabul etmiştir. bk. Ömer Faruk Akpınar, *Rivayet Asrında İlet -Bezzâr Örneği-*, 31. Müslim'in söz konusu eserindeki illet dağılımı ve başvurduğu kriterler de bu yaklaşımı desteklemektedir.

hadisçiler tarafından terk edileceğini bildirir.⁹⁵ Müslim, eserinde birkaç kez kullandığı müstenker kavramını da aynı şekilde tanımlar (روايات النَّقَاتِ الْمُتَخَالَفِ الْمُسْتَكْرَةِ الَّتِي تَخَالَفُ رَوَايَاتِ النَّقَاتِ).⁹⁶ Müslim'in eserinde metin tenkidi yönelttiği hadislerden münker diye bahsetmesi ve yaptığı tarif, münker kavramının metin tenkidi ile alakasını göstermektedir.

Aslında erken dönem hadis münekkidlerinin münker kavramını lügat mânası çerçevesinde her türlü hatayı kapsayacak şekilde daha geniş kullandıkları, ister teferrüd ister muhalefet şeklinde ortaya çıksın, ister sika ister zayıf râvi tarafından yapılsın bütün hataları nekâret olarak gördükleri erken dönem ilel ve rical kaynaklarının incelenmesiyle tespit edilebilir.⁹⁷ Dolayısıyla, erken dönem münekkidlerinin kullanımına göre münker kavramı, bir nevi sahihin zıttı olup hatalı hadis mânasına gelmekte, metindeki nekâret ise doğrudan metin tenkidine işaret etmektedir.

İbn Kesir'in tefsiri özelinde yapılan bir çalışmada, münker kavramının muhaddislerce metin tenkidinde kullanıldığı tezini destekleyen veriler elde edilmiştir.⁹⁸ İbn Kesir, tefsirinde dinin asıllarıyla bağdaşmama, aşırı mübalağa içerme gibi sebeplerle metnini yadırgadığı bazı hadisleri (örneğin günahların bağışlanmasının tevbeyle değil, yaşa bağlanması⁹⁹) tenkid için belli bir metin tenkidi kriterini açıkça ifade etmeden sadece, metninde nekâret olduğunu ifade etmektedir. Düzenli de, İbn Ebî Hâtim'in *İlel* isimli eserinde gerekçe gösterilmeden yapılan münker değerlendirmesinin senedden ziyade metinle alakalı olduğunu değerlendirmektedir.¹⁰⁰ Münker kavramının hadisçilerce kullanımına yönelik son dönemde yapılmış, önemli çalışmalar kavramın metin tenkidi ile alakasına ışık tutmaktadır.¹⁰¹

⁹⁵ Müslim, Mukaddime, 1/6.

⁹⁶ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 132.

⁹⁷ Bu konuda örneklerle beraber geniş bilgi bk. Tarık b. İvâdullah, *Şerhu Lügati'l-muhaddisîn* (Cîze: Mektebetü İbn Teymiyye, 2002), 404-415. Ayrıca bk. Melîbârî, *Nazarât Cedîde fî Ulûmi'l-Hadîs*, 32. Melîbârî, aslında müstakil bir çalışma olmakla beraber mezkûr kitabının ekinde bulunan "*el-Hadîsi'l-Ma'lûl*" başlıklı bölümde ilel ve duafâ eserlerinden bu konuda pek çok örnek sunar. bk. Melîbârî, *Nazarât Cedîdet fî Ulûmi'l-Hadîs*, 200-211. Topgül de erken dönem literatürde ister senedde ister metinde olsun rivayet hatalarının genel olarak "nekâret" kavramıyla izah edildiğini belirtir. bk. Topgül, *Rivayetten Raviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, 67. Aynı tespit hicri ilk üç asırda hadis usulünün gelişimini araştıran Çelik tarafından da yapılmıştır. bk. Abdullah Çelik, *Hadis usûlü ilminin doğuşu ve gelişimi Hicrî ilk III asır* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 213.

⁹⁸ Çalğan, "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm'de İbn Kesîr'in Hadis Şerh Metodu ve Metin Tenkidi", 103-104.

⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi - Hasan es-Semâhî Süveydan, 3/251.

¹⁰⁰ Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde", 231.

¹⁰¹ Muhammed Gannâm, Kâsım & Abdullah Ahmed, Ahmed. "el-Hadîsu'l-münker inde'l-İmâm Ebî Hatim er-Râzî Dirâsetun Tatbîkiyyetun min hilâl Kitâbi'l-İlel li ibnihî". *Mecelletu'l-Câmiati'l-İslâmiyye* 10/1 (2002), 1-40; Abdurrahman b. Nüveyf es-Sülemî, *el-Hadîsu'l-Münker inde Nukkâdi'l-Hadîs* (Riyad: Mektebetü'r-Rişd, 2005). Sülemî'nin çalışması oldukça kapsamlı olup Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebu Hâtim gibi münekkidlerin münker buldukları hadisleri de ayrıca incelemektedir. Ayrıca bk. Abdusselam Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker* (Beyrut: Dârü'n-nevâdir, 2012); Muhammed Aslan, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn Hadîs Âlimlerine Göre Münker Hadis", *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]* 62 (2017), 236-274; Hatice Karadeniz, "İstihlâşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı", *Hadîs ve Siyer Araştırmaları* 3/2 (2017), 57-92; Hatice Karadeniz, *Hadis ilminde münker hadis kavramı* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Jonathan A. C. Brown, "Erken Dönem Hadis Münekkidlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak

Müslim, “hadis uzmanlarınınkine muhalefet eden hadisin zayıf olduğu ortaya çıkar”¹⁰² sözüyle muhalefetin, “râvi teferrüd etti, dolayısıyla metninde bir hata olması beklenir”¹⁰³ sözüyle de teferrüdün metin tenkidindeki işlevine dikkat çeker. Ancak, teferrüdün kabul edilmemesini râvinin zabtının iyi olmamasına bağlar (وهو شيخ من الشيوخ ولا يقر الحديث بمثله إذا تفرد)¹⁰⁴. Teferrüdün kabul edilmemesi aslında, umûmü'l-belvâ ile benzer bir mantık taşımaktadır. Zira teferrüdde tek kalma, umûmü'l-belvâda ise önemli bir konuda tek kalma söz konusudur ki her iki durum da problemlidir. Anlaşılmaktadır ki, kaynaklarda geçen muhalefet, teferrüd, mutabaat olmaması, nekâret, garâbet gibi ifadeler metin tenkidi ile son derece yakından alakalıdır. Sonuç olarak, Müslim'in eserinde defalarca kullandığı illet, münker, teferrüd ve muhalefet kavramlarının, eserindeki hadislerin yüzde doksanına uyguladığı ve incelemeye başlayacağımız metin tenkidi ile irtibatı oldukça açıktır.

Halid ed-Durays isimli araştırmacı *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerh ve't-ta'dîl* isimli son derece kıymetli çalışmasında illel ve rical eserlerinde yapılan teferrüd, muhalefet ve ızdırab kaynaklı metin tenkidlerini inceleyerek Kur'an-ı Kerim'e, sahih hadislere, icmaya aykırılık, râvinin sözüne ve fiiline muhalefet gibi metin tenkidi kriterlerinin kullanımını örneklerle ortaya koymuştur. Böylece Şu'be, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, İbn Hibbân ve benzeri münekkitlerin bu metodu aktif olarak kullandıklarını göstermiştir.¹⁰⁵ Dumeynî'nin illel ve rical kitaplarında metin tenkidi bulunmadığı iddiasının doğru olmadığını göstermek üzere yazılan eser, 2006'da yayınlanmasına rağmen Dumeynî'nin bu sözlerinin teyidi yapılmadan hâlâ bazı araştırmalarda hadisçilerce metin tenkidinin yapılmadığına delil gösterilerek tahkik edilmeden tekrarlanması, Durays'ın çalışmasının önemine işaret etmektedir. Durays bu çalışmasında Dumeynî'nin iddiasının doğru olmadığını, Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-İllel ve ma'rifeti'r-ricâl*, İbn Ebû Hâtim'in *Kitâbü'l-İllel ve el-Cerh ve't-ta'dîl*, Tirmizî'nin *el-İllelü'l-kebîr*, İbn Hibbân'ın *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, İbn Adî'nin (öl. 365/976) *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl* gibi illel ve rical eserlerinde yer alan çok sayıda metin tenkidi örneklerini ve bu konuda yapılmış olan teorik izahları sunarak göstermiştir.¹⁰⁶ Tübeysî'nin,

---

Niçin Bu Kadar Zor?”, çev. Salih Kesgin, *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 265-310. Ayrıca, bk. Mehmet Efendioğlu, “Münker”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 13 Ekim 2021). Arap dünyasında son zamanlarda münker kavramına ve bu kavramın farklı hadisçilerce kullanımına yönelik tartışmalar, makale ve kitap çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bk. İbrahim Koç, *Günümüz Arap Dünyasında Hadis Usulü Tartışmaları* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 181-200.

¹⁰² Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 87.

¹⁰³ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 119.

¹⁰⁴ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 145.

¹⁰⁵ Halid b. Mansur ed-Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007). Eserin tanıtımını yapan bir çalışma için bk. Ramazan Çoban, “Hadiste Metin Tenkidi ve Cerh-Ta'dîl Âlimlerinin Râvi Değerlendirmelerine Etkisi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Aralık 2018), 567-571 .

¹⁰⁶ Durays, bu çalışmasında Müslim'in *Kitâbu't-Temyîz*'inin ilk dönem münekkidlerinde metin tenkidine verdikleri önemi gösteren çok mühim bir vesika olduğunu belirtir. Ayrıca, eserdeki tenkidlerin büyük çoğunluğunun metin tenkidi olmasının da dikkat çekici olduğunu vurgular. bk. Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 13. Bu öneme rağmen belirttiğimiz üzere ülkemizde metin tenkidi ile ilgili çalışmalarda Müslim'in bu eserinin muhtevasına ve önemine dikkat çekilmediği görülmektedir.

“Nakdu'l-mutûn fî kütübi ileli'l-hadîs” isimli yukarıda bahsi geçen doktora tezi de matbu ilel eserlerinde bulunan 250 metin tenkidi örneğinin geniş biçimde incelendiği oldukça önemli bir çalışmadır.

2. Kitâbu't-Temyîz'deki Metin Tenkidi Uygulamaları

Bu bölümde Müslim'in eserinde bulunan hadislerle yaptığı metin tenkitleri, rivayet ve râvi hakkında detaylara girilmeden incelenecektir.¹⁰⁷ Müslim'in hatalı bulduğu rivayet ve râviler hakkında ilel ve rical eserlerinde daha muhtasar ve kapalı ifadelerle yapılan ancak Müslim'in daha genişçe izah ettiği, aynı metin tenkidini yansıtan alıntılara da bazı hadislerde yer verilecektir. İlk olarak, eserde incelenen hadislerde kullanılan metin tenkidi esaslarını gösteren bir tablo sunmakta genel bir fikir vermesi açısından fayda görmekteyiz.

Tablo 1: Eserde İncelenen Hadislerin Konuları ve Uygulanan Metin Tenkidi Metotları

No	Konu	Metin Tenkidi Metodu
1	Fatiha kıraatinden sonra sesli/sessiz âmin denmesi	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle (“tevâtür eden rivayetler ¹⁰⁸ ”) ve aynı konuda başka hadislerle mukayese
2	Cünüplükten ötürü uykudan önce abdest alıp almama	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle mukayese
3	Sehiv secdesi yapıp yapmama	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle (“meşhur ve müstefiz rivayetler”) ve aynı konuda başka hadislerle mukayese
4	Tek kişinin imamın sağında veya solunda durması	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle ve aynı konuda başka hadislerle mukayese; Hz. Peygamber'in sünnetinin tespiti
5	Kurban Bayramı ilk günü sabah namazının Mekke'de kılınması	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle mukayese; Akla uygunluk
6	Mescidde hacamat yaptırmak	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle mukayese
7	Teşehhüd metnindeki ilave	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle mukayese; aynı konudaki diğer sahih hadislerle işaret

¹⁰⁷ Bu konuda detaylı bilgi Aslan ve Çilek'in mezkûr çalışmalarında bulunmaktadır.

¹⁰⁸ Tévâtür ve benzeri kavramların istilâhî mânada değil, lügat mânasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

8	Dedenin mirasçı kılınması	Aynı hadisin farklı rivayetlerine işaret
9	Müşterek kölenin bir payının azat edilmesi	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle mukayese
10	Kasâmede davacılar delil istenmesi	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle ve aynı konuda başka hadislerle mukayese
11	İhlas sûresi Kur'an'ın üçte biri olması	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle ve aynı konuda başka hadislerle mukayese; metnin manasının anlaşılması
12	Müdebber kölenin satımı	Aynı konuda başka hadislerle mukayese
13	Cibril hadisi	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle mukayese
14	Arafat'ta vakfeye yetişmek	Hz. Peygamber ve sahabe sözleri; âlimlerin ittifakı (icmâ); doğruluğu halinde bilinmesi gereken önemli bir konunun (umûmü'l-belvâ) kimse tarafından bilinmemesi
15	Mest üzerine mesh	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle mukayese
16	Yemin kefareti	Aynı konuda başka hadislerle mukayese
17	Cenazeye katılana verilecek ecir	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle ve aynı konuda başka hadislerle mukayese
18	Sabah namazının sünneti	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle mukayese
19	Mest üzerine mesh	Aynı konuda başka hadislerle mukayese; râvinin amelinin naklettiği hadise aykırı olması
20	Seferde nafile namaz kılmak	Aynı konuda başka hadislerle mukayese; râvinin amelinin naklettiği hadise aykırı olması
21	Fıtır sadakası	Aynı hadisin farklı rivayetleriyle mukayese; râvinin amelinin naklettiği hadise aykırı olması
22	Mikat yeri	Aynı konuda başka hadislerle mukayese

Hadis 1: Bu hadiste cerh ve tadil ilminin en önde gelen ismi olan Şu'be'nin bir hadisin metninde yaptığı yanlışlık sahih hadislerle arz yoluyla tespit edilmiştir. Şu'be'nin naklettiği rivayete göre

Rasûlullah (sav) namazda Fatıha sûresini bitirdikten sonra sesini alçaltarak âmin demiştir.¹⁰⁹ Müslim, Şu'be'nin bu rivayette "sesini alçaltarak" kısmını aktarmasının hata olduğunu bildirir ve mezkûr rivayetin sahabe râvisi olan Vail b. Hucr'dan gelen ancak Hz. Peygamber'in âmin sözünü, tam aksine, sesli bir şekilde okuduğunu haber veren rivayetlere yer verir.¹¹⁰ Daha sonra Müslim قد تَوَاتَرَتْ الرِّوَايَات (Tüm rivayetlerde Nebi'nin âmin sözünü sesli söylediğini tevatür seviyesinde gelmiştir) diyerek ve bu konuda Vail'den kitabında yer vermediği başka rivayetlerinin de bulunduğuna işaret ederek doğru olan metnin bu şekilde olması gerektiğini belirtir. Ancak Müslim yaptığı tahlili, söz konusu hadisin aynı sahabe râvisinden gelen tariklerinin muârazası ile sınırlı tutmaz. Bir de Ebu Hureyre'den gelen ve Hz. Peygamber'in, imamın âmin dediğinde cemaatin de âmin demesi gerektiğini haber veren ve bunun faziletini bildiren başka bir hadis rivayetine¹¹¹ yer verir.¹¹² Görüldüğü gibi bu hadis, Vail b. Hucr'un aktardığı hadisten farklı bir konuda olmakla birlikte ondan da imamın âmin lafzını sesli söyleyeceği dolaylı olarak anlaşılmaktadır. Böylece Müslim, Şu'be'nin hatasını ispat eden diğer bir hadise daha başvurarak sünnetteki uygulamanın imamın âmin sözünü sesli söylemesi şeklinde olduğunu ortaya koymuştur. Bu şekilde, Şu'be'nin hadis ilmindeki otoritesi ve saygınlığı onun hatalarının tespit edilmesine engel teşkil etmemiş, Şu'be'nin naklettiği hadis, doğrudan metnindeki problem (sünnetteki uygulamaya aykırılık) sebebiyle illetli bulunmuştur.

Müslim'in tenkid metodunun yansımalarını diğer erken dönem hadis münekkitlerinde görmek konumuz açısından önemlidir. Tirmizî, Hz. Peygamber'in Fatıha sûresinin ardından sesli biçimde âmin dediğini aktaran ve Vail b. Hucr'dan gelen bir rivayeti aktardıktan sonra sahabe, tabiûn ve sonraki nesillerden Şafii ve Ahmed b. Hanbel gibi pek çok alimin bu hadis gereğince âmin sözünün sesli söylenmesi gerektiğini bildirdiğini belirtir.¹¹³ Ardından Şube'nin Vail'den naklettiği hatalı rivayete işaret eden Tirmizî, bu hatalı hadis hakkında Buhârî'nin, Şube'nin âmin sözünün sessiz söylenmesi ile ilgili naklinin hatalı olduğunu, doğrusunun sesli söylenmesi gerektiğini bildirdiğini nakleder. Benzer şekilde Ebu Zur'â da bu konuda en doğru rivayetin Şube'nin aksine âmin sözünün sesli olacağını aktaran Süfyan es-Sevrî'nin rivayeti olduğunu Tirmizî'ye söyler. Buhârî ve Ebû Zur'â'nın nakillerinin ardından Tirmizî, Vail b. Hucr'dan gelen ve metni doğru olan bir diğer rivayeti daha aktarır.

Görüldüğü üzere, Tirmizî de Şube'nin aktardığı metnin hatalı olduğunun farkındadır. Onun sahabe, tabiûn ve sonraki alimlerin görüşlerine yer vermesi, bu konuda iki hocasına danışıp onların doğru metin hakkındaki düşüncelerini aktarması ve son olarak aynı sahabiden metni doğru aktaran bir diğer rivayete aynı babda yer vermesi Tirmizî'nin metin tenkidi konusundaki farkındalığının

¹⁰⁹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31/146, no: 18854.

¹¹⁰ Ör. Tirmizî, "Salat", 70.

¹¹¹ Buhârî, "Ezan", 113; Müslim, "Salat", 72.

¹¹² Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 61-63.

¹¹³ Tirmizî, "Salat", 70.

önemli işaretleridir. Tirmizî, Şube'nin aktardığı metni tenkid ederek onun hadisteki yetkinliğine rağmen bu hadiste hata yaptığına işaret etmiştir.

Dikkat çekmekte fayda gördüğümüz bir diğer önemli husus ise, Buhârî ve Ebû Zur'â'nın tenkidlerinin muhtasar oluşu ve sadece vardıkları neticeyi aktarmalarıdır. Şube'nin hata yaptığını nasıl anladıklarını ise bildirmemişlerdir. Halbuki Müslim, yukarıda izah edildiği üzere, hem Vail'den gelen doğru rivayetlerle karşılaştırma yoluyla, hem de Ebu Hureyre'den gelen ve Rasûlullah'ın genel tutumunu yansıtan başka bir habere yer verme yoluyla Şube'nin metnini nasıl tenkid ettiğini açıklamıştır. Bunun sebebi Müslim'in bu eserini öğretici bir amaçla yazmış olmasıdır. Dolayısıyla, işlettiği metin tenkidi metodunu genişçe izah etmektedir. Buhârî ve Ebû Zur'â ise aslında zihinlerinde aynı tenkid mekanizmasını işletmelerine rağmen sadece vardıkları neticeyi söylemekle yetinmişlerdir. Söz konusu ravi Şu'be bile olsa senedin sıhhatiyle yetinmeden, metindeki hatadan dolayı hadisi tenkid etmeleri onların da metin tenkidi yaptıklarını gösterir.

Hadis 2: Müslim, Hz. Aişe'den Ebu İshak kanalıyla nakledilen ve Rasûlullah'ın gece cünüb olunca suya dokunmadan (abdest ya da gusül almadan) uyuduğuna dair rivayetin,¹¹⁴ yine Hz. Aişe'den İbrahim en-Nehaî, Abdurrahman b. Esved ve Ebû Seleme kanallarıyla gelen ve cünüb olunca uyumadan önce abdest aldığına dair rivayetlerle¹¹⁵ çeliştiğini, doğru olanın Hz. Peygamber'in uyumadan önce abdest aldığına dair rivayetler olduğunu bu rivayetleri kaydederek belirtir.¹¹⁶ Görüldüğü üzere, aynı hadisin farklı rivayetleri birbirleriyle mukayese edilerek çelişki arz eden rivayetlerden doğru olduğu düşünülen tercih edilmektedir. Bunun bir muhtelifu'l-hadis örneği olarak da değerlendirilebileceği açıktır. Zaten metin tenkidi, hadis usulünde illet ve nekaret gibi kavramlarla yakın alakasının yanında, muhtelifu'l-hadis ile de oldukça irtibatlıdır.¹¹⁷ Muhtelifu'l-hadis kapsamında, cem ve tercihin metin tenkidi ile ilişkisine vurgu yapan Köktaş, tercih söz konusu olduğunda olumsuz manada bir metin tenkidinin, cem ve tevil söz konusu olduğunda ise olumlu manada bir metin tenkidinin yapıldığını belirtir. Zira, tercih yapılıncı metninden dolayı bir hadis zayıf sayılırken, cem ve tevil yapılıncı da incelenen hadisin metninin çelişkili gözüktüğü diğer delillerle uyumunun mümkün olup olmadığı araştırılır ve her hâlükârda metin ciddi bir incelemeden geçer.¹¹⁸

¹¹⁴ Tirmizî, "Tahâret", 87; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 90; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 129. Tirmizî ve Ebû Dâvûd bu hadisin hatalı görüldüğünü kaydederler. Müslim ise, metindeki hatalı kısmı hafzeder. Kütüb-i Sitte'de zayıf hadislere yer verilmesinin sebepleri hakkında önemli bir çalışma için bk. Ayşe Esra Şahyar, *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti, Metodolojik Anlam ve Yorum* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011).

¹¹⁵ Ör. Müslim, "Hayz", 22; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 88.

¹¹⁶ Müslim, *Kitâbu't-Temyiz*, 64.

¹¹⁷ Metin tenkidi-muhtelifu'l-hadis alakası hakkında bk. Abdulcelil Alpkıray, *İhtilâfu'l-Hadîs bağlamında metin eksenli hadis tenkit yöntemi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020). Bu yakın irtibata rağmen hadis usulünde metin tenkidıyla ilgili hususlar sayılırken muhtelifu'l-hadis kimi zaman göz ardı edilmesi bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir.

¹¹⁸ Yavuz Köktaş, *Hadis Usûlü Yazıları* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 103-6.

Müslim'in yukarıda tenkit ettiği rivayeti *Sünen*'inde nakleden Tirmizî, ardından yaptığı değerlendirmede Hz. Aişe'den Hz. Peygamber'in uyumadan abdest aldığına dair nakledilen haberlerin daha doğru olduğunu belirtir.¹¹⁹ Bir sonraki babda ise cünüb olan kişinin uyumadan evvel abdest alması gerektiğine dair Hz. Ömer'in Allah Rasûlü'nden aktardığı hadise yer verir ve bunun sahabe ve tabiûndan pek çok kişinin kanaati olduğunu bildirir. Görüldüğü üzere, Tirmizî kitabında yer verdiği rivayetin metninde olan illetin farkında olup gerek metninin doğru olduğunu düşündüğü rivayete işaret ederek, gerek Hz. Ömer'den aynı hususu teyid eden başka bir hadis aktararak, gerekse de sahabenin kanaatinin bu yönde olduğunu belirterek tercihde bulunmuştur. Tirmizî ayrıca Şu'be ve Süfyan-ı Sevrî'nin de suya dokunmadan uyumayı bildiren rivayette hata olduğunu düşündüklerini kaydeder¹²⁰ ki bu bilgi de Şube ve Süfyan gibi ikinci asır münekkitlerinin metin tenkidi yaptıklarını ve ancak bu tenkidin sadece neticesini özlü bir şekilde ifade ettiklerini göstermektedir.

Hadis 3: Müslim, Zührî vasıtasıyla nakledilen ve Hz. Peygamber'in bir namazda yanıldıktan sonra sehiv secdesi yapmadığını bildiren mürsel bir haberi¹²¹ metninden dolayı tenkid etmektedir.¹²² Zira Rasûlullah'ın aynı olayda sehiv secdesi yaptığını Ebû Hureyre, İbn Ömer ve İmran b. Husayn gibi sahabîler açıkça ifade etmişlerdir. Müslim bahsi geçen rivayetleri kaydederek ilk rivayetin metnindeki illeti gösterdikten sonra söz konusu hatadan sorumlu olan râvinin İbn Şihab ez-Zührî olduğunu muâraza metodunu uygulayarak tespit eder. Dikkat edilirse, birinci hadiste Şu'be örneğinde olduğu gibi, hadis tarihinin en önde gelen isimlerinden olan Zührî'nin de hata yapması ihtimal dâhilinde görülmüş ve metin tenkidi yoluyla hata tespit edilmiştir. "Rasûlullah'ın (sav) secde ettiğine dair bu meşhur ve müstefiz rivayetlerle Zührî'nin rivayetinde hata yaptığı anlaşılmıştır" diyen Müslim, meşhur olduğunu değerlendirdiği hadislerle¹²³ aykırı bulduğu Zührî rivayetini kabul etmemiştir.¹²⁴

Hadis 4: Müslim, İbn Abbas'ın gece namazında Hz. Peygamber'in sağında namaza durduğunu, Allah Rasûlü'nün (sav) ise onu soluna geçirdiğine dair rivayeti, bu konudaki sahih rivayetlerinin tam tersi bir bilgiyi içermesinden dolayı tenkid eder.¹²⁵ Bahsettiği sahih haberleri¹²⁶ nakleden Müslim, Rasûlullah'ın sünnetinin, tek kişiye imam olunduğunda bu kişinin imamın solunda değil, sağında durması şeklinde olduğunu belirtir. Müslim, İbn Abbas'dan gelen rivayetlerin yanında Cabir b. Abdullah'dan gelen ve benzeri bir olayda Allah Rasûlü'nün tek kişiyi imamın sağına geçirdiğini haber

¹¹⁹ Tirmizî, "Tahâret", 87.

¹²⁰ Tirmizî, "Tahâret", 87.

¹²¹ Ebû Dâvûd, "Salat", 194; Nesâî, "Sehv", 22,23.

¹²² Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 66.

¹²³ Müslim, "Mesâcid", 97, 101.

¹²⁴ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 70.

¹²⁵ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 71.

¹²⁶ Buhârî, "Ezan", 58; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 184.

veren bir başka hadise¹²⁷ de yer verir. Böylece hem aynı hadisin farklı rivayetleri hem de aynı konuyla ilgili başka bir hadis dikkate alınarak metin tenkidi gerçekleştirilmiştir.

Hadis 5: Müslim, Hz. Peygamber'in Ümmü Seleme'ye Kurban bayramı günü Mekke'de kendisiyle beraber sabah namazını kılmasını istemesine dair rivayeti metni açısından tenkide tabi tutar. Zira Müslim'e göre Rasûlullah hac esnasında bayram günü sabah namazını Müzdelife'de kılmıştır ve bu, O'nun sünnetidir.¹²⁸ Peşinden, metinde “kendisiyle beraber” kaydının bulunmadığı diğer rivayetleri aktararak doğru haberin bu şekilde olduğunu kaydeder. Müslim, Allah Rasûlü'nün aynı anda hem Mekke'de hem de Müzdelife'de olmasının mümkün olmadığını ifade etmek için tenkid ettiği rivayet hakkında محال خبرdeğerlendirmesi yaparak burada bir akla aykırılık hali doğacağını belirtir.¹²⁹

Hadis 6: Müslim, İbn Lehâ isimli râvinin Hz. Peygamber'in mescidde hacamat yaptırdığıyla ilgili naklettiği rivayetin metninin hatalı olduğunu, bu rivayeti aynı hadisin farklı rivayetleriyle karşılaştırarak ortaya koyar. Buna göre, hadisin doğru metin “Rasûlullah mescidde bir oda çevirdi”¹³⁰ şeklindedir.¹³¹

Hadis 7: Teşehhüdün “Bismillah ve billah” lafızlarıyla başlayıp sonrasında da “Es'elullahe'l-cennete ve eûzu billahi mine'n-nâr” şeklinde bittiğini belirten bir rivayeti metin açısından problemlen bulan Müslim, teşehhüd hakkında pek çok sahih haberin varlığına işaret eder ve bunların hiçbirinde tenkit ettiği rivayette bulunan ilave sözlerin bulunmadığına dikkat çeker.¹³² Daha sonra, muâraza metodunu kullanarak hatanın sorumlusu olan râvi olarak Eymen b. Nabil'i tespit eder.

Müslim'in hata yaptığını bildirdiği Eymen b. Nabil isimli râvi hakkında İbn Hibban'ın كَانَ يَخْطِئُءَ sözcüklerini¹³³ anlamlı bulmaktayız. İbn Hibban Eymen'le ilgili verdiği bilgiler arasında Müslim'in tenkid ettiği rivayetin aynısına yer vermese de Eymen'in rivayetlerinde hata yaptığını ve teferrüd ettiğini belirtmesi, hadis münekkitlerinin râvilerin merviyâtını dikkatli bir şekilde incelediğini, birbirleriyle karşılaştırdığını, diğer bir ifadeyle metin tenkidi yaptıklarını ve buna göre söz konusu râvi hakkında bir değerlendirmede bulduklarını göstermektedir. İbn Hibban, daha sonra Eymen'in naklettiği bir diğer habere yer verir ve bu haberin tamamen münker olduğunu belirtir.¹³⁴ Burada İbn Hibban'ın söz konusu rivayetin metnine göre hüküm verdiği anlaşılmaktadır.

¹²⁷ Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 196; Ebû Dâvûd, “Salat”, 82.

¹²⁸ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 76.

¹²⁹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 76.

¹³⁰ Buhârî, “İ'tisâm”, 3; Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 214.

¹³¹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 79-80.

¹³² Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 82-84.

¹³³ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmut İbrâhim Zayed (Beirut: Dârul-ma'rife, 1412/1992), 1/183.

¹³⁴ İbn Hibban, *Mecrûhîn*, 1/184.

Hadis 8: Bir tashif sonucu fitır sadakasıyla ilgili bir rivayet dedenin mirasçı kılınmasıyla ilgili bir ifadeye dönüşmüştür. Müslim hatalı metni, doğru nakledilen metinle karşılaştırarak hataya işaret etmiştir.

Hadis 9: Müşterek kölenin bir payının azat edilmesiyle ilgili bir rivayette geriye kalan meblağın ödenememesi durumunda kölenin çalıştırılmasından bahsedilmektedir. Müslim, bu rivayetin hatalı olduğunu, doğru metinde kölenin çalıştırılmasının geçmediğini aynı hadisin diğer rivayetlerini inceleyerek ortaya koyar.¹³⁵ İbn Hibban, Müslim'in bu rivayette hata yaptığını belirttiği râvilerden birisi olan Yezid b. Abdurrahman Ebû Hâlid ed-Dâlânî hakkında "hatası çoktur, sikalara rivayetlerinde muhalefet eder" tespitinde bulunur.¹³⁶

Hadis 10: Hayber'de şehit edilen bir Müslümanın diyeti konusundaki bir rivayette davacı taraftan Hz. Peygamber'in yemin yerine delil istediği bilgisi geçmektedir. Müslim, bu rivayetin hatalı olduğunu, doğru metinde davacılarından yemin istendiğini aynı hadisin farklı rivayetleriyle ve aynı konuda başka hadislerle mukayese yoluyla ortaya koyar.¹³⁷ Dikkat çekici bir husus, Müslim'in hatalı gördüğü rivayetin *Sahîh-i Buhârî*'de yer alıyor olmasıdır.¹³⁸ Dolayısıyla, Müslim, *Sahîh-i Buhârî*'deki bir hadisi metin tenkidi yoluyla hatalı görmektedir.

Hadis 11: Müslim'in müstenker ve manası sorunlu (مستنكر غير مفهوم صححة معناه) olarak nitelediği bir haberde Hz. Peygamber'in İhlas sûresi ile beraber beş sûrenin Kur'an'ın dörtte biri olduğunu bildirdiği geçmektedir. Müslim bu haberin bu konudaki sabit ve meşhur haber olan İhlas sûresinin Kur'an'ın üçte birine denk olduğunu bildiren habere aykırı olduğunu kaydeder. Daha sonra altı sahabîden bu hususu teyid eden hadisler aktarır.¹³⁹ Bu örnekte Müslim'in hatalı bulduğu rivayetin metnini, hem bu konudaki meşhur habere aykırı olması hem de manasının sorunlu olması sebebiyle yadırgadığı görülmektedir. Müslim'in doğrudan metnin manasının sorunlu olmasını bir metin tenkidi unsuru olarak dile getirmesi ayrıca önem arz etmektedir.

Müslim'in metindeki hatanın sorumlusu kabul ettiği Seleme b. Verdan hakkında Ahmed b. Hanbel münkerü'l-hadis demiştir.¹⁴⁰ Ebû Hâtim ise "hadisini inceledim, çoğunun münker olduğunu gördüm, zira Enes'den naklettiği hadisleri biri dışında sikalarınkine muvafık değil" ifadelerini kullanarak aslında Ahmed b. Hanbel'in muhtasar olarak ifade ettiği münkerü'l-hadis sıfatının gerekçesini açıklamıştır.¹⁴¹ Müslim ise incelediğimiz örnekte tam da Seleme'nin Enes'den yaptığı

¹³⁵ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 87-90.

¹³⁶ İbn Hibban, *Mecrûhîn*, 3/105.

¹³⁷ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 91-96.

¹³⁸ Buhârî, "Diyât", 22. Metnin ilgili kısmı şu şekildedir: "فَقَالَ لَهُمْ: «الْكَبِيرُ الْكَبِيرُ» فَقَالَ: «يَا رَسُولَ اللَّهِ، ائْتَلْنَا إِلَى خَيْبَرَ، فَوَجَدْنَا أَحَدَنَا قَتِيلًا، فَقَالَ: «الْكَبِيرُ الْكَبِيرُ» فَقَالَ لَهُمْ: «تَأْتُونَ بِالْبَيْتَةِ عَلَى مَنْ قَتَلَهُ»"

¹³⁹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 97-101.

¹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 2/216 no: 2058.

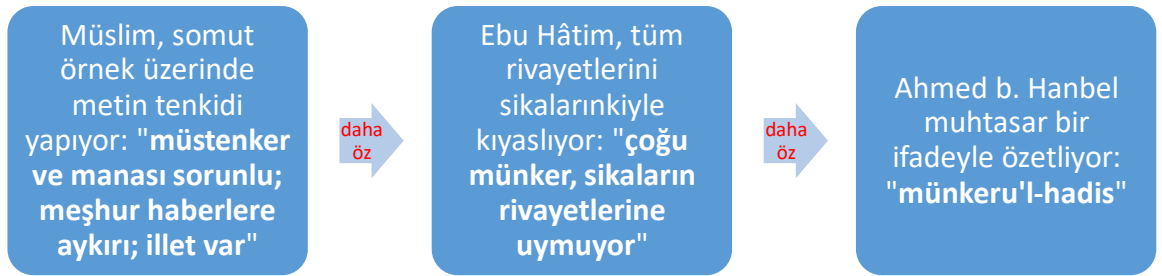
¹⁴¹ Ebu Muhammed Abdurrahmân İbn Ebî Hâtim, er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1371/1952), 4/175 no: 761.

somut bir nakli metin tenkidine tabi tutmuş ve yukarıda bahsi geçtiği üzere onun rivayetinin hem sahih hadislerle aykırı olduğunu hem de manasının sorunlu olduğunu kaydetmiştir.

Görüldüğü üzere, Müslim'in nispeten geniş bir biçimde yaptığı metin tenkidi incelemesini Ebu Hâtim, Seleme'nin Enes'den yaptığı tüm rivayetler üzerinde gerçekleştirdiğini ifade etmiş ve tek bir hadis dışında diğerlerinin sika râvilerin rivayetlerine ters düştüğünü tespit etmiş, Ahmed b. Hanbel ise bu râvi için muhtasar bir şekilde doğrudan münkerü'l-hadis demiştir. Demek ki Ahmed b. Hanbel de aslında Müslim ve Ebû Hâtim ile aynı metodu kullanarak Seleme'nin merviyatını değerlendirmiş ve mezkûr hükme ulaşmıştır. Ancak, A'zamî'nin isabetle belirttiği üzere, hadis münekkidi uzun bir araştırma sonucunda ulaştığı hükmü kısa bir terimle ifade etmektedir.¹⁴² Aslında Müslim de Seleme'nin münker haberler naklettiğine ve bu rivayetinin metninde illet olduğuna işaret etmiştir.¹⁴³ Dolayısıyla, erken dönem münekkidler aynı metodu kullandıkları açıkça görülmektedir. Bu metot ise metin tenkidi metotlarından birisi olan sünnete arzı, râvinin tüm merviyâtına tek tek uygulayarak başarı oranını tespit etmek ve ona göre râviye hüküm vermektir. Görüldüğü üzere, Müslim'in eserinde yaptığı tenkitler, rical ve ilel eserlerinde yer alan muhtasar hükümlerin arkasında bulunan metin tenkidi sürecine ışık tutması açısından fevkalade önem arz etmektedir. Öğretici bir gaye için yazılmış olması vesilesiyle yakaladığımız bu fırsat nadir bir durumdur.

Topgül, cerh ve ta'dilde kullanılan "muhtasar lafızların arka planında metinlerin yer aldığını" Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Main gibi münekkidler bu lafızları kullanımını yakından inceleyerek gösterir.¹⁴⁴ Bu son derece önemli sonuca ulaşmak için *Kitâbu't-Temyîz*'in sunduğu imkân ise oldukça değerlidir. Zira Müslim uyguladığı metin tenkidini eserinde oldukça berrak bir şekilde göstererek söz konusu muhtasar lafızların medlûlunu doğru anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Şema 2: Bir Râvi Özelinde İlel ve Rical Eserlerindeki Muhtasar Hükümlerin Arka Planı

Hadis 12: Müslim, müdebber kölenin satımına dair bazı hususların hatalı nakledildiği bazı rivayetleri metin yönüyle tenkid eder. Küfeli râvilerin rivayetinde metinde bazı ziyadelerin olduğunu

¹⁴² A'zamî, *Menhecu'n-nakd*, 25.

¹⁴³ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 98.

¹⁴⁴ Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, 142. Akpınar da ilk ilel eserlerinde sadece ulaşılan sonucun bazı tabirlerle kısaca ifade edilmesi sonucu, illetlendirme sebeplerinin kapalı kaldığına işaret eder. bk. Akpınar, *Rivayet Asrında İlet -Bezzâr Örneği-*, 424. Melîbârî de aynı hususa dikkat çekerek bu muhtasar lafızların doğru anlaşılması gerektiğine işaret eder. bk. Melîbârî, *Nazarât Cedîde fî Ulûmi'l-Hadîs*, 91-92.

belirten Müslim aynı konuda nakledilen sahih olduğunu değerlendirdiği bir hadisin farklı rivayetlerini sunarak karşılaştırma yapar.¹⁴⁵

Hadis 13: Müslim, meşhur Cibril hadisinin Küfeli raviler tarafından *شرايع الاسلام* şeklinde hatalı rivayet edildiğini, doğrusunun Basralı raviler tarafından nakledildiği üzere *شما الاسلام* olması gerektiğini ilgili rivayetleri paylaşarak gösterir.¹⁴⁶

Hadis 14: Müslim, tan yeri ağardıktan sonra ancak güneşin doğuşundan önce Arafat'a gelen bir kişinin hacca yetişmiş sayılacağına dair bir rivayeti hatalı bulur. Zira gerek Rasûlullah'dan, gerekse sahabe ve tabiundan bu konuda gelen haberler, ayrıca âlimlerin bu hususta ittifakı tan yeri ağardıktan sonra Arafat'a gelenin hacca yetişmemiş olacağı şeklindedir. Müslim sahih gördüğü merfu ve mevkuf haberleri nakleder.¹⁴⁷ Görüldüğü üzere, Müslim metin tenkidini Hz. Peygamber ve sahabeden gelen haberlerin uyuşmasına ve âlimlerin ittifakına (تواطؤ الاخبار واتفاق العلماء) dayandırmıştır. İbn Rüşd bu konuda icmâ olduğunu (مُجْمَعٌ عَلَيْهِ) beyan eder.¹⁴⁸ Müslim ayrıca, *لو كان مَحْفُوظًا وَقَوْلًا مَقُولًا بِمَثَلِ سَائِرِ الْمَوْجِبَاتِ* diyerek Allah Rasûlü'nden yapılan bu hatalı nakil şayet doğru olsaydı, hac ibadetiyle alakalı böyle önemli bir hususun herkesin gözünden kaçmış olamayacağına dikkat çekmektedir.¹⁴⁹ Dolayısıyla, Müslim bu hadise yönelik metin tenkidinde “Hz. Peygamber’in, sahabenin sözlerine ve icmâya uygunluk” ile “umûmü'l-belvâ niteliğinde bir hususun sahabe arasında bilinmesi gereği” esaslarını dikkate almıştır.

Hadis 15: Hz. Peygamber'in çorabı ve nalını üzerine mesh ettiğine dair rivayeti hatalı bulan Müslim doğrusunun mest üzerine yapılan mesh olduğunu kaydeder. Bunu ispat için aynı sahabi râviden doğru metni barındıran on sekiz rivayet aktarmıştır.¹⁵⁰

Hatalı metinden sorumlu olan râviyi tespit etmek için muâraza metodu uygulandığında Hüzeyl ve ondan rivayet eden Ebu Kays isimli iki râviden birisinin hatayı yapmış olması muhtemeldir. Bu noktada Müslim *أَبَا قَيْسٍ قَدْ اسْتَنَكَرَ أَهْلَ الْعِلْمِ مِنْ رِوَايَتِهِ أَخْبَارًا غَيْرَ هَذَا الْخَبَرِ* diyerek hadisçilerin Ebu Kays'ın bundan başka diğer haberlerini de münker bulduğunu, dolayısıyla hatayı ona hamletmenin daha isabetli olacağı tespitini yapar.¹⁵¹ Müslim'in bu tespiti, metin tenkidi yoluyla metnin problemlili olduğu görülen bir hadisin senesinde bu hatadan sorumlu olan râviyi tespit etmenin, diğer bir deyişle hatayı onu yapana irca etmenin önemini göstermektedir. Zira eğer sadece metin tenkidi yapıp rivayete zayıf hükmü verilip o noktada bırakılırsa, hatadan sorumlu olan râvinin diğer rivayetlerinin değerlendirilmesinde işe yarayacak çok kıymetli bir bilgi tespit ve muhafaza edilmemiş, aksine zayi

¹⁴⁵ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 102-106.

¹⁴⁶ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 107-110.

¹⁴⁷ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 111-113.

¹⁴⁸ Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubi İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997/1418), 2/114.

¹⁴⁹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 113.

¹⁵⁰ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 114-119.

¹⁵¹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 119.

olmuş olacaktır. Halbuki bu örnekte görüldüğü üzere, Ebu Kays'ın zaten münker haberler naklettiği bilince, incelenen rivayette hatanın sorumlusunun Hüzeyl değil, Ebu Kays olduğu tespiti yapılabilmıştır.

Diğer erken dönem hadis münekkitleri de bu örnekte zikredilen Ebu Kays rivayetinin metnini benzer şekilde tenkit etmişlerdir. Örneğin, Ahmed b. Hanbel, bu rivayeti Abdurrahman b. Mehdi'ye sorduğunu, onun bu rivayete sadece Ebu Kays yoluyla geldiği için münker dediğini bildirir.¹⁵² Demek ki Ahmed b. Hanbel'in *İlel* isimli eserinde aslında hadis münekkitlerinin metin tenkidi yaptıklarına dair bilgileri görmek mümkündür; Müslim'in yaptığı gibi doğru buldukları rivayetleri açıkça sıralayarak sorunlu buldukları rivayete mukayese yapılmasa da Abdurrahman b. Mehdi'nin alıntılanan sözünde olduğu gibi zayıf görülen bir râvinin teferrüdü sebebiyle söz konusu rivayetin münker sayılacağı belirtilmektedir. Bu ifade tam da Abdurrahman b. Mehdi'nin anılan râvinin rivayetini diğer rivayetlerle karşılaştırdığını ve onlardan farklı bulunduğunu, bu sebeple metnini sorunlu gördüğünü yansıtmakta, bu bilgiyi teferrüd ve münker kavramlarıyla muhtasar biçimde aktarmaktadır.

Bir diğer önemli hadis münekkidi olan Ali b. Medînî de Ebu Kays rivayetini diğer rivayetlere muhalefet ettiği gerekçesiyle tenkit etmiştir. Yahya b. Maîn de aynı hususa dikkat çeker.¹⁵³

Hadis 16: Müslim, bozulan yemine kefarete gerekmediğini ifade eden bir hadis metnini bu konuda beş farklı sahabeden gelen ve kefarete gerektiğini bildiren hadislere aykırı bulunduğu için kabul etmemiştir. Atıfta bulunduğu hadislerin bir kısmının sened ve metnini, bir kısmının da metin aynı olduğu için sadece senedlerini paylaşmıştır.¹⁵⁴

Müslim, metinden hareketle sahih kabul etmediği hatalı rivayetin sorumlusu olarak muâraza metodunu kullanarak Yahya b. Ubeydullah'ı tespit etmiştir. Daha sonra *هذه الرواية وأشباهها ترك أهل* يمثل هذه الرواية وأشباهها ترك أهل *يتمثل هذه الرواية وأشباهها ترك أهل* diyerek, bu ve benzeri hatalı rivayetlerinden dolayı Yahya'nın naklettiği hadislerin hadisçiler tarafından terk edildiğini belirtmiştir.¹⁵⁵ Müslim'in ifadesi net bir şekilde Yahya isimli râvinin metinleri hatalı rivayetleri sebebiyle hadisçiler tarafından zayıf görüldüğünü ifade etmektedir. Hadisçilerin Yahya hakkındaki hükümlerini incelediğimiz zaman Müslim'in ifadesindeki gerekçeyi (metinlerinin kusurlu olması) göremeyebiliriz. Onlar bunun yerine daha muhtasar ifadeler kullanmaktadırlar. Örneğin, Süfyan b. Uyeyne, Yahya hakkında sadece zayıf değerlendirmesi yapmaktadır.¹⁵⁶ Ahmed b. Hanbel ise *أحاديثه من أكبر* diyerek aslında naklettiği

¹⁵² Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 3/366 no: 5608.

¹⁵³ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (b.y.: Merkezü Hecer li'l-buhûs, 1432/2011), 2/342.

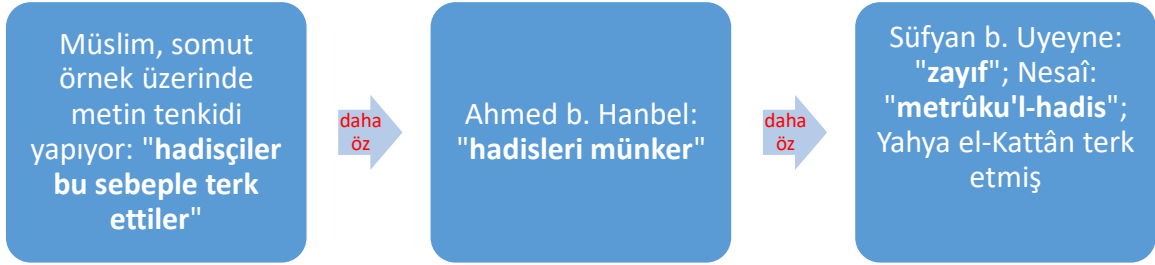
¹⁵⁴ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 120-124.

¹⁵⁵ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 124.

¹⁵⁶ Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 8/295 no: 3056.

metinlerinin sorunlu olduğuna işaret etmektedir.¹⁵⁷ Görüldüğü üzere, Müslim, Süfyan b. Uyeyne ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis münekkitlerinin aynı râvi hakkında verdikleri hükmü kıyasladığımızda böyle bir maksad gütmemiş olsalar da Ahmed'in Süfyan'ın hükmünü açıkladığı, Müslim'in de Ahmed'in hükmünü açıkladığı görülmektedir. Nesaî mezkûr râvi hakkında "metrûku'l-hadis" demiş, Yahya b. Said el-Kattân da onu terk etmiştir (ondan hadis almamıştır).¹⁵⁸ Müslim'in sunduğu gerekçe, bu muhtasar ifadelerin izahına ışık tutmaktadır.

Şema 3: Müslim'in Gerekçesi Diğer Muhtasar Hükümleri Açıklıyor

Hadis 17: Cenaze hizmetine katılan bir kişiye namazı kılma ve defne iştirak etme gibi fiillerden dolayı toplamda dört kırat ecir verileceğini bildiren bir rivayetin metnini bu konuda başka sahabîlerden gelen hadislerin metinlerine aykırı bulan Müslim, dört sahabîden konuyla ilgili rivayetleri aktararak doğru metinde toplam iki kırat ecir geçtiğini kaydeder.¹⁵⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn* isimli eserinde Müslim'in anılan rivayette hata yaptığını değerlendirdiği Ma'dî b. Süleyman isimli râvi hakkında verdiği bilgide sika râvilerden maklub haberler aktardığını, teferrüd ettiğinde hadisnin kabul edilmeyeceğini belirtir ve Müslim'in incelediği aynı rivayeti örnek olarak aktarır.¹⁶⁰ Dolayısıyla, rical kitaplarında da *Kitâbu't-temyîz*'de incelenen hatalı rivayetlerin yer aldığı ve râviler hakkında yapılan değerlendirmede bu hatalı rivayetlere yapılan metin tenkidinin etkili olduğu görülmektedir.

Hadis 18: Müslim'in tenkid ettiği bir rivayete göre İbn Ömer Rasûlullah'ın sabah namazının sünnetinde okuduğu sûreleri yirmiden fazla defa işitmiştir. Müslim'in konuyla ilgili paylaştığı sahih hadislere göre ise İbn Ömer, Hz. Peygamber'in sabah namazının iki rekat sünnetini kıldığını kız kardeşi Hafsa'dan öğrendiğini belirtir. Dolayısıyla, şahit olmadığı bir namazda okunan sûreleri işitmesi mümkün değildir.¹⁶¹

Hadis 19: Müslim'in tenkid ettiği ve müstenker olarak nitelediği bir rivayete göre Ebu Hüreyre, mest üzerine meshin süresi hakkında bilgi vermektedir. Müslim, bu rivayetin metninin hatalı olduğunu, zira Ebu Hüreyre'nin mest üzerine meshi kabul etmediğine dair sahih haberler

¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 2/489 no: 3222.

¹⁵⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed ibn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ts.), 11/220, no: 7920.

¹⁵⁹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 125-127.

¹⁶⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/40, no: 1092.

¹⁶¹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 128-130.

bulduğunu belirtir. Müslim'e göre, eğer Ebu Hüreyre'nin mest üzerine mesh konusunda Hz. Peygamber'den işittiği bir bilgi olsaydı, mesh etmeye riayet ve bağlılık hususunda insanların en önde geleni kendisi olurdu (وَلَوْ كَانَ قَدْ حَفِظَ الْمَسْحَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ أَجْدَرَ النَّاسِ وَأَوْلَاهُمْ لِلزُّومَةِ وَالتَّدِينِ بِهِ).¹⁶² Müslim burada râvinin amelinin naklettiği hadise aykırı olmasını bir metin tenkidi esası olarak kullanmıştır.¹⁶³ İbn Receb bir hadisin illetli oluşunu anlamak için listelediği kaideler arasında 18. sırada râvinin görüşüne aykırı bir rivayeti olmasını o rivayetin zayıf sayılması için bir gerekçe olarak zikreder ve incelediğimiz Ebu Hüreyre hadisini örnek olarak verir.¹⁶⁴ Görüldüğü üzere, önemli bir ilel eserinde bir metin tenkidi esası yer almakta ve gerek Müslim gibi bir erken dönem hadisçisi, gerek İbn Receb gibi 8. asırda yaşamış bir hadisçi bu esasa göre hadis metinlerini tenkid etmektedirler. Bu bilgi bir yandan mütekaddimun ve müteahhirun hadisçilerin metin tenkidi faaliyetlerine dair, bir yandan da metin tenkidi-illet ilişkisine dair önemli bir veri olarak değerlendirilebilir.

Müslim, Ömer b. Abdullah isimli râviyi incelediğimiz bu hatalı rivayeti ve sikaların rivayetlerine muhalefet eden başka müstenker haberleri sebebiyle hadisçilerin zayıf gördüğünü belirtmiştir.¹⁶⁵ Hadis münekkitlerinin kısaca “zayıf”¹⁶⁶ ve “münkeru'l-hadis”¹⁶⁷ hükmü verdikleri Ömer b. Abdullah'a bu hükmün verilmesinin altında yatan gerekçe, Müslim'in metin tenkidi yaparak bir örneğini sunduğu bu ve sika ravilerin rivayetlerine ters düşen diğer münker rivayetleridir.

Hadis 20: Müslim'in tenkid ettiği bir rivayete göre İbn Ömer Rasûlullah'ın seferde nafile namaz kıldığını haber vermektedir. Müslim metnini doğru bulmadığı bu rivayetin aksine Rasûlullah'ın seferde nafile namaz kılmadığını yine İbn Ömer'den aktaran başka sahih hadisler paylaşır. Ayrıca, İbn Ömer'in kendisinin de seferde nafile namaz kılmadığını bildiren bir habere yer veren Müslim, böylece hatalı bulunduğu rivayetin râvisi olan İbn Ömer'in rivayet ettiği iddia edilen hadise aykırı davranışını, bu rivayetin hatalı oluşuna delil olarak getirmektedir.¹⁶⁸

Hadis 21: Müslim'in tenkid ettiği bir rivayete göre İbn Ömer Rasûlullah zamanında fitır sadakasının arpa, üzüm, çavdar ve hurmadan verildiğini haber vermektedir. Müslim, İbn Ömer'den fitır sadakasının arpa ve hurmadan verilmesi gerektiği bildiren yedi farklı rivayet aktararak ilk rivayetin metninin hatalı olduğunu belirtir. Ayrıca, İbn Ömer'in Rasûlullah'ın vefatından sonra da sadece hurmadan, hurma bulamadığında ise arpadan fitır sadakasını verdiğini kaydeden Müslim İbn

¹⁶² Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 131-132.

¹⁶³ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009), 718-719. Yıldırım aynı örneğe kitabında “râvinin amelinin naklettiği hadise aykırı olması” başlığı altında yer vermiştir.

¹⁶⁴ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Nûreddîn İtr (Dâru'l-melâh, ts.), 2/888-889.

¹⁶⁵ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 132.

¹⁶⁶ Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer Dârekutni, *el-İlelü'l-varide fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, thk. Mahfuzürrahman Selefi (Riyad: Daru Taybe, 1985.), 8/275, no: 1563.

¹⁶⁷ Buhârî bu hükmü vermiş ve incelediğimiz rivayetin zayıf olduğunu belirtmiştir. bk. Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-İlelü'l-kebîr*, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Beirut: Mektebetü'n-nehda, 1409/1989), 52, no: 61.

¹⁶⁸ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 133-135.

Ömer'in bu davranışını bildirmek suretiyle o rivayetin hatalı olduğunu bir başka açıdan göstermiş olur.¹⁶⁹

Hadis 22: Karn denilen yerin Iraklılar için mikat olduğunu belirten rivayeti hatalı bulan Müslim, burasının Necd halkı için mikat olduğunu haber veren rivayetleri naklederek doğru metnin bu olması gerektiğini kaydeder.¹⁷⁰

Müslim'in hatalı bulduğu rivayetin râvisi olan Hişam b. Behrâm hakkındaki şu tespiti teferrüde bakışını ortaya koymaktadır: (وهو شيخ من الشيوخ ولا يقر الحديث بمثله اذا تفرد) Buna göre zabtı çok iyi olmayan¹⁷¹ bir kişinin teferrüdü kabul edilmez.¹⁷² Metin tenkidi-teferrüd ilişkisi açısından bu tespit önemlidir; zira, rivayet ettiği metinle teferrüd eden bir râvinin zabtı da kusurluysa, bu metin sorunlu sayılacaktır.

Değerlendirme: Yukarıdaki yirmi iki hadisin incelenmesi neticesinde şu değerlendirmelerde bulunmak faydalı olacaktır:

Öncelikle Müslim'in kullandığı metin tenkidi kriterlerinin kullanım sıklığına bakacak olursak, yirmi iki hadisin tümünde aynı hadisin farklı rivayetlerine aykırılık, on üç tanesinde aynı konuda başka hadislere aykırılık, bir tanesinde akla aykırılık, bir tanesinde metnin manasının sorunlu olması, bir tanesinde icmâya aykırılık, bir tanesinde sahâbe sözlerine aykırılık, bir tanesinde umûmü'l-belvâ bir konunun kimse tarafından bilinmemesi, üç tanesinde râvinin amelinin naklettiği hadise aykırı olmasının metnin tenkidinde kullanıldığı görülmektedir.

Eserde geçen hadislerdeki illet dağılımı (yirmi beş hadisten yirmi ikisinde metinde illet bulunması) oldukça şaşırtıcı bir veridir. Bu noktada, acaba Müslim'in bu eserinde incelediği yirmi beş illetli hadisin, illetli hadislerin genelini yansıttığı söylenebilir mi? Müslim'in hadisçilerin ortak metodunu göstermek için hazırladığı bu eserine özellikle metninde illet olan hadisleri seçmesinin makul bir sebebi gözükmemektedir. Öte yandan, incelenen hadisler bir yandan Kütüb-i Sitte gibi muteber kaynaklarda yer almakta, bir yandan ilel ve rical kaynaklarında da geçmektedir. Eğer eserdeki hadislerin illetli hadislerin genelini kısmen de olsa yansıttığı düşünülürse, bu durumda ilel ve duafâ türü rical eserlerindeki hadislerin çoğu olmasa da, azımsanamayacak bir bölümünde metinde illet olduğu ve sadece varılan hükme işaret eden muhtasar ifadeler kullanılmış olsa da arka planda metin tenkidi yapıldığı sonucu çıkmaktadır. Bu durumda bu kaynaklarda geçen muhtasar cerh ve ta'dil lafızlarının medlûllerini belirlemeye yönelik titiz ve dikkatli çalışmaların yapılması oldukça elzem gözükmektedir. Nitekim İslam dünyasında bu yönde, bir kısmına bu makalede işaret edilmiş olan ciddi çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Mesela, Buhârî'nin *et-Tarîhu'l-Kebîr*'inde "lâ yutâbeu

¹⁶⁹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 136-138.

¹⁷⁰ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 139-146.

¹⁷¹ Müslim'in kullandığı "şeyh" ifadesi ta'dîlin en düşük seviyesi olarak kabul edilmektedir. Bk. Târik b. İvadullah. *Şerhu Lügatî'l-muhaddisîn*, 284.

¹⁷² Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 145.

aleyhi” dediği hadisler böyle bir araştırmaya konu olmuştur.¹⁷³ Böyle bir araştırma neticesinde söz konusu lafzın ne oranda metindeki ya da seneddeki bir illet hakkında kullanılmış olduğu, dolayısıyla Buhârî'nin ne ölçüde metindeki hatayı tespit ve tenkid ettiği ortaya çıkacaktır. Bunun için diğer münekkidler aynı hadisler/râviler hakkında yaptıkları değerlendirmelere daha fazla bilgi edinmek maksadıyla müracaat etmek gerekecektir. Topgül de Buhârî'nin *et-Tarîhu'l-Kebîr*'inde “fîhi nazar” tabirinin isnaddan ziyade metinle ilgili olarak geçtiğine dair kapsamlı olmasa da kısa bir tahlil yapar.¹⁷⁴ Böylece bu ve benzeri cerh tâ'dil lafızlarının metin tenkidiyle alakalarının derecesi belirlenebilir.

Son olarak, bu çalışmada kısmen görüldüğü üzere hadis musannefleri ve şerhleri de metin tenkidi örnekleri ihtiva etmektedir. Bunların ilmi araştırmalarla eser ve şahıs bazında ortaya çıkarılması muhaddislerin metin tenkidi faaliyetlerinin ve yöntemlerinin anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Sonuç

Metin tenkidi hadisçileri uzun zamandır meşgul eden önemli bir konudur. Müslim gibi büyük bir hadisçinin, günümüzdeki metin tenkidi ile ilgili tartışmalara yön verecek oldukça çarpıcı bir muhtevaya sahip olan ve erken dönem hadisçilerin hadis tenkidinde metnin oynadığı merkezî rolü şeffaflıkla gösteren *Kitâbu't-Temyîz* gibi fevkalade öneme sahip bir eserin araştırmacılar tarafından bilinmesine rağmen, metin tenkidi yönü yeterince ele alınmamış olsa da müstakil araştırmalara ancak 2017 senesinden itibaren konu olması ve uzun süredir metin tenkidi ile ilgili yapılan çok sayıda araştırmada göz ardı edilmesi dikkat çekici bir eksikliklerdir.

Çalışmamızda görüldüğü üzere, Müslim neredeyse tüm metin tenkidi kriterlerini incelediği hadislerin yüzde doksanına uygulamış, Zührî, Şu'be ve Mâlik gibi en sika sayılan râvilerin de hata yapabileceklerini düşünerek onların hatalarını tespit etmiş ve tahlillerinde metin ile senedi birlikte değerlendirmiştir. Uyguladığı metodun erken dönem hadis münekkitlerinin ortak metodu olduğunu bildiren Müslim'in söz konusu metodu bu kadar berraklıkla izah etmesini, aslında bir illel eseri olan çalışmasını öğretici bir gaye gözeterek telif etmesine borçluyuz. Müslim'in bu son derece kıymetli çalışması aynı zamanda illet, nekâret, muhalefet, teferrüd gibi kavramları açıkça metin tenkidi bağlamında kullanmıştır.

Kitâbu't-Temyîz'in anılan özellikleri onu metin tenkidi için fevkalade önem arz eden ve hadisçilerin tatbikatını yansıtan son derece kuvvetli bir delil kılarken, eserin muhtevasının araştırmalara konu olmaması ve eserin metin tenkidi tartışmalarında ihmal edilmesi sonucu, bu kuvvetli delil etrafında harcanması gereken mesailer başka konulara kaymaktadır. Hâlbuki metin tenkidi üzerine yapılan bütün incelemelerin *Kitâbu't-Temyîz*'e yer vermesi, bu eserin metin tenkidiyle

¹⁷³ Abdurrahman b. Süleyman eş-Şâyi', *el-Ehâdis elletî Kâle fihâ el-İmâmu'l-Buhârî (Lâ Yutâbeu Aleyhi) fî't-Târîhu'l-Kebîr* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1422/2001).

¹⁷⁴ Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, 141-142.

alakalı özelliklerini ve sunduğu fevkalade önemli bilgileri hesaba katması ve hadisçilerin metin tenkidi çabalarını bu bilgiler ışığında anlamaya/anlamlandırmaya çalışmasının gereği son derece açıktır. Zira bu çalışmada görüldüğü üzere, *Kitâbu't-Temyîz*'in muhtevası, metin tenkidinin hadis usulüyle bağlantısını ve erken dönem hadis tenkid metodu dâhilinde uygulamadaki yaygınlığını göstermesi açısından müstağni kalınamayacak bir zenginliğe ve berraklığa sahiptir.

Ulaştığımız önemli sonuçlardan birisi, Müslim'in yaptığı tenkitlerin rical ve ilel kaynaklarında daha muhtasar, hadis şerhlerinde ve fıkıh kaynaklarında daha geniş, hadis musanneflerinde ise bunların arasında bir genişlikte yer bulmasıdır.¹⁷⁵ Bu tespit, Müslim'de görülen metin tenkidi anlayışının ve metodunun gerek mütekaddimun gerekse müteahhirun muhaddislerince paylaşıldığı ve uygulamaya yansıtıldığının bir işaretidir. Elbette, her eser, telif gayesine uygun oranda bu bilgilere yer vermektedir.

Eserle ilgili ulaşılan bir diğer önemli netice, eserin metin tenkidi esaslarının neredeyse tümünü kullanması ve muâraza metodunu dikkatle işletmesi yönüyle sistematik, incelediği hadislerin neredeyse yüzde doksanına metin tenkidi yapması yönüyle kapsamlı, metinde tespit ettiği hataları senede irca ederek hatadan sorumlu râviyi bulması ve o râvinin zabt notunu bu şekilde güncellemesi yönüyle de işlevsel olmasıdır. Bahsi geçen bu son hususla ilgili gözlemlenen yanlış bir kanaat, senede ircadan ötürü, yapılan tahlilin râvi merkezli olduğu yönündedir. Halbuki dikkatle bakıldığında, öncelikle ve râviden bağımsız olarak metne bakıldığı, metindeki hata tespit edildikten sonra ilave bir adım atılarak sorumlu râvinin tespit edildiği, böylece ileride işe yarayacak kıymetli bir bilginin muhafaza edildiği anlaşılacaktır. Zührî gibi en güvenilir bir râvinin hatasının tespiti, bunun delilidir. Zira, eğer tenkit râvi merkezli olsa, böyle bir hata tespit edilemez. Dolayısıyla, senede irca işlemi çalışmanın ilgili kısmında daha genişçe izah edildiği üzere, muâraza metodunun doğru işlemesi için gerekli olan bir adım olup bunun yapılması, metin tenkidi yapılmadığı ve yapılan tenkidin râvi merkezli olduğu mânasına gelmemektedir.

Çalışmada Şube b. el-Haccâc, Abdurrahman b. Mehdi, Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medînî, Yahya b. Said el-Kattân, Süfyan b. Uyeyne gibi erken dönem hadis münekkitlerinin metin tenkidini, hadisleri ve râvileri değerlendirmede sistematik bir şekilde kullandıklarını Müslim'in verdiği örnekler üzerinden gördük. Müslim'in bu değerli eseri, diğer ilel ve rical kaynaklarında rivayet ve râvi değerlendirmelerine yönelik daha muhtasar olan ifadelerin altında yatan metin tenkidini daha şeffaf bir şekilde yansıtması bakımından son derece önem arz etmektedir.

Çalışmamızda Buhârî ve İbn Hibbân gibi önemli erken dönem hadisçilerinin eserlerinde metin tenkidi yaptıklarını ortaya koyan ilmi araştırmalara işaret ettik; ayrıca Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, Mâlik gibi hadisçilerin metnini sarâhaten tenkid ettikleri bazı hadislere değindik. Aynı zamanda,

---

¹⁷⁵ Çalışmamızda kısmen yer verebildiğimiz bu bilgiler, Müslim'in incelediği örnekler hakkında erken dönem ve sonraki dönemlerde yazılmış bahsi geçen kaynaklarda yer alan tahlilleri inceleyen Çilek'in anılan çalışmasında daha geniş biçimde ele alınmıştır.

Zehebî, İbn Kesir ve İbn Hacer gibi hadisçilerin eserlerinde sistematik bir şekilde metin tenkidini uyguladıklarını gösteren ilmî çalışmalara da işaret ettik. Tüm bu bilgiler, Müslim'in anlattığı tenkid metodunun hadisçilerce uygulandığını gerek erken dönem gerek sonraki dönemlerde hadisçilerin metin tenkidine gerekli önemi verdiklerinin ve bunu pratiğe yansıttıklarının somut delilleridir.

Uygulamayla ilgili bu bulgular, metin tenkidi ile ilgili tartışmaların, klasik hadis usulünün metin tenkidine imkân sağlayıp sağlamadığı gibi konulardan, hadisçilerin tatbikatının daha dikkatli araştırılması yönüne kaymasının gerekliliğini göstermektedir. Şahıs ve eser bazında yapılacak titiz ilmî çalışmalar sonucunda gerek erken gerekse sonraki dönem hadisçilerinin metin tenkidi faaliyetlerinin ortaya çıkarılması büyük bir ihtiyaç olarak araştırmacıların önünde durmaktadır. Bu kapsamda, gerek ilel ve rical eserlerinin incelenerek kullanılan özlü ifadelerin medlûllerinin dikkatli bir şekilde anlaşılması ve metin tenkidiyle ilgisinin gösterilmesinin, gerekse hadis musannefâtının ve hadis şerhlerinin özellikle metin tenkidi açısından araştırılmasının metin tenkidiyle ilgili tartışmalara olumlu ve yapıcı katkılar sunacağını düşünüyoruz.

Kaynakça

- Acet, Semih. "Nevevî'nin, Minhâc Şerhinde Müslim ve Sahîh'i Hakkındaki Tespit ve Tenkitleri". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/23 (2019), 52-73.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422.
- A'zamî, M. Mustafa. *Menhecu'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn neş'etuhu ve Târîhuhu*. Riyad: Mektebetu'l-kevser, 1990/1410.
- Akpınar, Ömer Faruk. *Rivayet Asrında İlet -Bezzâr Örneği-*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Alpkıray, Abdulcelil. *İhtilâfu'l-Hadîs bağlamında metin eksenli hadis tenkit yöntemi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Aslan, Muhammet İkbâl. *Müslim'in Kitâbü't-Temyiz'i ve hadis ilmi açısından değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Âşıkutlu, Emin. "Bir İsnad Tenkid Yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta'diller ve Uygulamadaki Sonuçları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 20 (2001), 49-80.
- Atâvî, Bessâm b. Abdullah b. Salih el-Ğânim. "el-Ehâdis elletî e'alle el-İmâmu'l-Buhârî Mutûnehâ bi't-tenâkuz". *Mecelletü'l-Hikme* 34 (2007 Şubat), 165-259.
- Ayaz, Hacer. "Klasik Hadis Usulünde Metin Tenkidi Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/20 (2021), 325-367.
- Aydın, Nevzat. *Hadisin Tespit ve Tenkidinde Sünnete Arz'ın Fonksiyonu*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Bayraktutar, Muammer. *Hadis Tespit ve Tenkidinde Mahfûz Kavramı ve Değeri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.

- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. b.y.: Merkezü Hecer li'l-buhûs, 1432/2011.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Şuabü'l-îmân*. thk. Abdulaî Abdulhamîd Hâmid. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003.
- Brown, Jonathan A. C. "Erken Dönem Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?". çev. Salih Kesgin. *Usûl: İslam Araştırmaları* 2/25 (Ocak Haziran 2016), 265-310.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî. *Târîhu'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Fethu'l-Bâr'de Meğâzî Rivayetlerinin Metin Tenkidi ve Teâruz Çözümleri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8/35 (2020), 105-135.
- Çalgan, Mehmet Ali. "Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm'de İbn Kesîr'in Hadis Şerh Metodu ve Metin Tenkidi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24/1 (2020), 97-118.
- Çelik, Abdullah. "Hicri III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/11 (2018), 119-138.
- Çelik, Abdullah. *Hadis usûlü ilminin doğuşu ve gelişimi Hicrî ilk III asır*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Çetin, Leyla. *Dizilişi açısından Nesâ'nin Sünen'inde ihtilaflı rivayetler ve Müslim'in Sahîh'i ile karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çiftçi, Mehmet Emin. "Hadis Usûlünde Egemen Sahih Hadis Tanımı ve Problemleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9/1 (2020), 217-241.
- Çilek, Mehmet. *İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz adlı eseri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Çoban, Ramazan. "Hadis'te Metin Tenkidi Ve Cerh-Ta'dil Âlimlerinin Râvi Değerlendirmelerine Etkisi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 / 9 (Aralık 2018): 567-571.
- Dârekutni, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelü'l-varide fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Mahfuzürrahman Selefî. Riyad: Daru Taybe, 1985.
- Durays, Halid b. Mansur. *Nakdu'l-metni'l-hadîsi ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dil*. Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007.
- Düzenli, Muhittin. "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.
- Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar*. İstanbul: İSAM yayınları, 2016.
- Ebu Semha, Abdusselam. *el-Hadîsu'l-münker*. Beyrut: Dâru'n-nevâdir, 2012.
- Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubi İbn Rüşd. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1997/1418.

- Efendioğlu, Mehmet. “Münker”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 13 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/munker>.
- Fahl, Mâhir b. Yasin. “Tebâyün menheci'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn fi't-tashîh ve't-ta'lîl”. *Mecelletü'l-hikme*, 36 (2008), 73-96.
- Güler, Nurdane. *Sahih-i Müslim'de Kur'an atıflı rivayetler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- İbn Ebû Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahmân er-Râzî. *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1371/1952.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *Kitâbü'l-ilel*. thk. Said b. Abdullah el-Humeyyid. Riyad: Metâbiu'l-Humeydî, 2006/1427.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ahmed b. ‘Ali. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buḥârî*. thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1379.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ahmed b. ‘Ali. *Tehzîbu't-tehzîb*. thk. Âdil Mürşid, İbrahim Zeybek, Beyrut: Müessesetu'r-risâle, ts.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Beyrut, 1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmut İbrâhim Zayed, Beyrut: Dâru'l-mâ'rife, 1412/1992.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-İhsan fî takribi Sahîhi İbn Hibban*. thk. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1986/1406.
- İbn Kudame, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed. *el-Müntehabu min ileli'l-Hallal*. thk. Târik b. İvazullah. Riyad: Dârü'r-Raye, 1998/1419.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil ed-Dımaşkî. *Tefsîrül-Qur'ânî'l-‘azîm*. thk. Yusuf Ali Büdeyvî – Hasan Semâhî Süveydan. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1434/2013.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Şerhu ileli't-Tirmizî*. thk. Nûreddîn İtr, Dâru'l-melâh, ts.
- Kandemir, Yaşar. “Müslim b. Haccâc”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 13 Ekim 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muslim-b-haccac>
- Karabelli, M. Kamel, “Menheci'z-Zehebi fî Nakdi Ahadis fî “Sahîhi Müslim” min Hilali Kitabihî “Mizani'l-İ'tidal”, *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021, cilt: V, sayı: 1, s. 261-301.
- Karadeniz, Hatice. “İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/2 (2017), 57-92.
- Karadeniz, Hatice. *Hadis ilminde münker hadis kavramı*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Raviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Kartal, Alparslan. “El-İlelü'l-Mütenahiye Özelinde İbnu'l-Cevzî'nin Bazı Metin Tenkidi Uygulamaları”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 103-115.
- Kaya, Murat. “Mevzûat Edebiyatında Metin Tenkid Faaliyetleri”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 65-90.
- Keleş, Ahmet. *Hadislerin Kur'an'a Arzı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Kesgin, Salih. *Hadisleri Anlama Sorunu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2016.
- Koç, İbrahim. *Günümüz Arap Dünyasında Hadis Usulü Tartışmaları*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Köktaş, Yavuz. *Hadis Usulü Yazıları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.
- Köktaş, Yavuz. “Hadiste İlet: Ümmetin Faziletiyle İlgili Bir Hadisin Değerlendirilmesi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2002), 41-73.
- Köktaş, Yavuz. *Fethu'l-Bari ve Umdetü'l-Kari'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.
- Lâhim, İbrahim b. Abdillah. *Mukârenetü'l-Merviyât*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2013.
- Mazhari, Nasseruddin. “Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri”. *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 16/1 (2018), 147-160.
- Melîbârî, Hamza b. Abdullah. *Nazarât Cedîde fî Ulûmi'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Melîbârî, Hamza b. Abdullah. *Abkariyyetu'l-İmâm Müslim fî Tertîb Ehâdis Müsnedihi's-Sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *Kitâbu't-Temyîz*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kâhire: el-Fâruku'l-hadîse li't-tibâa, 2008.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *el-Câmî'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, ts.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Muslim b. el-Haccâc*. Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ, 2010.
- Ökdem, Ahmed. *Hadis tenkidinde tariklerin karşılaştırılmasının kuralları*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özçelik, Fikret. *Rivayet Bağlamında Râvi Tenkidi -Şartlı Cerh Ta'dil-*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2021.
- Özçelik, Harun. “Mevzû Hadisleri Tesbitte Metod Farklılıkları”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22 (2004), 193-230.
- Özdemir, Veysel. “Tirmizî ve el-İlelü'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış”. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları*. 9/2 (2014), 1175-1195.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.

- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Sâidî, Hasan Fevzî Hasan. *ez-Zehbî ve Menhecuhû fî Nakdi Metni'l-Hadîsi'sh-Şerîf*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013.
- Sâidî, Hasan Fevzî Hasan. *El-Menhecu'n-nakdî inde'l-mutekaddimîn mine'l-muhaddisîn ve eseru tebâyuni'l-menhec*. Kâhire: Câmîiatu Ayn Şems, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Selefî, Muhammed Lokman. *İhtimâmu'l-muhaddisîn bi nakdi'l-hadîs seneden ve metnen*. Riyad: Dâru'd-dâî li'n-neşr, 1420.
- Seyf, Süleyman b. Abdullah. "Meâyîr Nakdi'l-Metn inde'l-İmâm Ebî Hâtîm b. Hibbân el-Büstî min Hilâl Kitâbihî el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn". *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye*. 189 (1440/2019), 97-221.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-ravi fî şerhi Takribi'n-Nevevi*. thk. Bedî Seyyid Lahhâm. Dımaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2010.
- Şahyar, Ayşe Esra. "Sünen-i Nesâî'de Bir Metin Tenkidi Uygulaması Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 12/2 (2014), 7-26.
- Şahyar, Ayşe Esra. *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Şâyî', Abdurrahman b. Süleyman. *el-Ehâdis elletî Kâle fihâ el-İmâmu'l-Buhârî (Lâ Yutâbeu Aleyhi) fî't-Târîhu'l-Kebîr*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1422/2001.
- Târik b. İvadullah. *Şerhu Lügati'l-muhaddisîn*. Cîze: Mektebetu İbn Teymiyye, 2002.
- Taş, Mustafa. "Müslim'in Kitâbu't-Temyîz Adlı Eserinde Hadis Tenkit Örnekleri". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. 10/19 (2017), 127-139.
- Taş, Mustafa. "İmâm Müslim'in İlmî Kişiliği ve Yayınlanan Üç Eseri Çerçevesinde Ricâl İlmindeki Yeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (2018/2), 353-369.
- Tekin, Dilek. "Müslim ve el-Câmiu's-Sahîh'i Üzerine". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 49-68.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-İlelü'l-kebîr*. nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Beyrut: Mektebetü'n-nehda, 1409/1989.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Türcan, Zişan. "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*. 4/2 (2019), 299-316.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.